Nr 3–4 2004

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 2004 Årg. 25

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Tuuli Forsgren
Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Håkan Attius, Ulf Drugge, Heidi Hansson och Sven Schylberg

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:
Tuuli Forsgren, Albäcksgatan 36 I, 852 35 SUNDSVALL
E-post: tuuli.forsgren@finska.umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:
Sigurd Nygren, Måttgränd 80, 906 24 UMEÅ eller
sigurd.nygren@ersboda.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 2004 200 kronor, till sällskapets postgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: Frans Bergvall med guckusko. Okänd fotograf. Sibylla Bylunds Bergvall-arkiv

Produktion: Gigraf
Tryckt av Grafikerna Livréna i Kungälv AB, 2004
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2004

Johan Nordlander-sällskapet 1979–2004
Oknytt 3–4/2004 – Jubileumsnummer
och konferensnummer

Folkligt vetande

Dialekt Flora Folkminnen

Konferens till minne av Frans Bergvall
SVAR-Huset Ramsele 10–12 juni 2003

Arrangörer:
SVAR Riksarkivet, Johan Nordlander-sällskapet,
Edsele Hembygdsförening

Umeå 2004

Ulrika Bodén sjunger upptecknigar av Frans Bergvall i Ramsele kyrka. Foto: Cuno Bernhardsson.

Johan Nordlander-sällskapet firar tjugofemårsjubileum

Johan Nordlander-sällskapet firar nu sitt tjugofemårsjubileum. Detta känns nästan ofattbart! Inte tycker jag det är så länge sedan Roland Otterbjörk och jag satt där i humanisthusets cafeteria och talade om behovet av en förening som knöt samman universitetsforskningen om Norrland med den livaktiga hembygds- och släktforskningen. Det stod för oss helt klart att Johan Nordlander var den förgrundsgestalt kring vilken en sådan förening skulle samlas, inte minst genom hans utgivning i serien *Norrländska samlingar*. Tanken på Johan Nordlander-sällskapet var därmed konkret född!

Ambitionen var helt i början en förening med etthundra medlemmar, men redan efter ett par år hade vi avsevärt överträffat detta mål. Vi har nu mer än femhundra medlemmar, och många av dessa har varit sällskapet trogna alltsedan 1979. Jag vill här ta tillfället i akt och varmt tacka våra medlemmar för deras engagemang för sällskapet, och riktar samtidigt ett hjärtligt tack till alla dem som genom åren beklätt olika förtroendeposter i sällskapets styrelse.

Lägligt till jubileet utger Johan Nordlander-sällskapet denna rapport från en konferens om folkligt vetande, vilken arrangerades i Ramsele i juni 2003 i samverkan med Edsele hembygdsförening och SVAR Riksarkivet; utgivningen sker i tidskriften *Oknytt*. I centrum för konferensen stod folkskolläraren Frans Bergvall (1903–1995), uppmärksammad folklivsuppteckna re och botanist, som för sin värdefulla språkliga och kulturella dokumentation kallades till hedersdoktor vid Umeå universitet samma år som sällskapet tillkom, alltså 1979. Det är mycket logiskt att jubileumsskriften från det sällskap, som Karl-Hampus Dahlstedt en gång kallade "Norrlands folkliga akademi", lyfter fram just Frans, eftersom han är en av dem som samlat och därefter för en bredare allmän-

het tillgängliggjort en betydelsefull del av den nordsvenska folkkulturens skatter. Han arbetade verkligen i Johan Nordlanders efterföljd.

Tjugofem år har alltså gått sedan starten – det är min förhoppning att sällskapet kan se fram mot många framgångsrika år. Låt oss i den fortsatta verksamheten, alldeles som tidigare, värna om sällskapets grundidé – att vara en intellektuell samlingsplats där historiskt inriktad norrlandsforskning fruktbart kan dryftas av alla intresserade, både av dem som arbetar vid universitet och andra forskande institutioner och av dem som har sin verksamhet förlagd utanför universiteten.

Jag välkomnar alla att delta i detta arbete framdeles!

Lars-Erik Edlund
ordförande

Folkligt vetande

Dialekt Flora Folkminnen

Konferens till minne av Frans Bergvall
SVAR-Huset Ramsele 10–12 juni 2003

PROGRAM

Tisdagen den 10 juni

10.00–12.00	Registrering, SVAR Ramsele. Receptionen
12.00–13.00	Lunch
13.00–	Platserna intas. Chefen för Landsarkivet i Härnösand, Carina Strömberg hälsar välkommen till SVAR-huset. F.d. rektorn på Biskops-Arnö, Birgitta Östlund är konferensens ordförande.
13.30–14.15	Fil.dr. Åsa Nyman, Sigtuna. "Torparsonen från Gideåberg som blev hedersdoktor."
14.15–14.45	Kaffe
14.45–15.30	Docent Agneta Lilja, Södertörns högskola. "Arkivsamlingarna vid SOFI, Nordiska Museet och Statens Musiksamlingar."
15.39–16.30	Professor Bosse Sundin, Umeå universitet. "Hembygdsforskaren/ortsmeddelaren Frans Bergvall i ett idéhistoriskt perspektiv."
18.00–19.30	I Ramsele kyrka: Folksångerskan Ulrika Bodén, Helgum. "Vålje och vrake", bland Frans Bergvalls visuppteckningar. Slöjdaren Tage Lundqvist, Brunflo spelar sälgpipa.
20.00	Festmiddag

Onsdagen den 11 juni

09.00–09.45 Fil.dr. Lillian Rathje. "Folkmedicin i ett norrländskt perspektiv."

09.45–10.15 Kaffe

10.15–11.00 Kulturintendent Jan Molander, Sollefteå. "Begreppet Ådalen."

11.00–12.00 Etnobotanikern/universitetslektor Ingvar Svanberg, Uppsala universitet. "*Edseles folkliga flora*, en betydande källa för den etnobotaniska forskningen."

12.00–13.00 Lunch

13.30– Exkursion till Gideåbergsmyrarna under ledning av Fil.dr./botanikern Staffan Holmgren, Östersund. Medverkar gör också Maria Danvind, Sollefteå, och Bernt Persson, Bollstabruk.
Edsele Hembygdsförening bjuder på förtäring.

Torsdagen den 12 juni

09.00–09.45 Slöjdaren Tage Lundqvist talar om och visar Edsele slöjd.

09.45–10.15 Kaffe

10.15–11.00 Professor Lars-Erik Edlund, Umeå universitet. "Språket i *Edseles folkliga flora.*"

11.00–11.45 Författaren Bengt af Klintberg, Lidingö. "Ella Odstedt, en ångermanländsk upptecknare."

11.45– Avslutning och lunch

BIRGITTA ÖSTLUND

Till Frans Bergvall

Vi har alla sett de där gamla fotografierna – det kan vara vykort eller bilder ur ett familjealbum med tjocka stoppade pärmar.

Fotografiets oerhörda laddning av fruset ögonblick, hjälplöst förgången och utrotad tid.

Människorna, djuren, på väg att smälta in i ett ljus som för alltid tar dem bort – några skymtar som skuggor, kanske barn som rört på sig i exponeringsögonblicket och endast antyder sin närvaro – var de änglar som tillfälligtvis av misstag flugit in i den högtidliga uppställningen av deltagarna i det där blåbandsmötet? De unga kvinnorna med de rena pannorna, de unga männen med självmedvetna uppsyner, matronorna, gubbarna?

Kanske sockenstämmans ledamöter 1912 – fem högtidliga och raka män, stolta över uppdrag och förtroende.

Och alla hästar – de små gårdarnas stolthet, Munter och Pontus och Pärla och Freja, solen gassar över slåttannfolket, karlarna vilar i skuggan av höhässjan och ler ännu mot oss.

Timmerlassen, männen med snö upp till midjan sliter med sågen, hästen mumsar hö, lyftsaxen, stöttingens kedjor, lukten från de sura vadmalsbyxorna som hänger i spisen för att torka till nästa dag, surveden som väser i spisen, den förlamande tröttheten, skramlet från mjölkkärlen, kornas lugna idisslande, ljummenmjölken som rinner ner genom silen, separatorns sång...

Tant Hulda som med kraftiga runda armar kavlar ut tunnbrödsdegen i mästerliga kakor och som med ofattbar fermitet

gräddar dem. Doften av eld och mjöl...

"Jag skyndar till den staden fort, det nya Salem på vars port min bön så länge klappat..." Psalmsången, långsam, sövande, men också den kämpaglada läsarsången: "Säg mig den vägen som drager till livet..."

Genom tidens stora rum hör vi rösterna, en fågel som sjunger för morfars far i maj, smackandet på hästarna, ptroo, skramlet av kruklocket på kallvattenbyttan, de små älskliga fjällkornas råmande. Ljuden blåser bort med den vind som går genom tiden och tillvaron, enstaka ord, fragment av liv når oss genom bilderna.

Vyn över Edsele, kyrkan, älven. Året är kanske 1901. Allt ter sig så skört, så på väg bort.

Och hjärtat snörs åt – det är något rörande över dessa gamla bilder – de minner oss om att livet är en oförtrutet pågående förlust...

Vad gör vi med vår kärlek till det som var? Vad gör vi med insikten om förgängligheten?

Vad tar vi oss till med den smärta som griper oss när vi inser att själva landskapet försvinner, ser stenskravlet i älvfåran, de igenvuxna åkrarna, de tomma husen; någon sorts skuld bosätter sig i oss – vi tillhör ju dem som drog bort och snart är vi ju också borta, snart har också vi smält in i bilden och ätits upp av ljuset.

Kanske ändå: Vi kan göra som Frans Bergvall, inte sörja det förlorade, utan bidra så gott vi kan, så länge vi kan, till att minnas och förstå. Leva och verka som om allt hängde samman och som om det vore en mening med att begripa och lära känna och framför allt – berätta.

Vårt uppdrag alltså: Att minnas, som Frans samla i det stora kollektiva minnets lada.

Minnet i människors själar, kroppar och berättelser, i arkiven, i biblioteken.

ÅSA NYMAN

Torparsonen från Gideåberg som blev filosofie hedersdoktor

Frans Bergvall 1903–1995

Till minnet av Frans Bergvall vill jag ge en bild av hans liv och verksamhet alltifrån hans barndoms- och uppväxttid, hans utbildning till folkskollärare och hans forskning, som kröntes med utnämningen till filosofie hedersdoktor. Min berättelse grundar sig på den brevväxling, som pågick mellan oss under drygt 40 år.

Det första brevet från Frans Bergvall kom efter några omvägar i Stockholm till dåvarande Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA, numera SOFI) i december 1953. Han sökte med detta brev kontakt med någon institution, som förhoppningsvis kunde ge honom närmare upplysning om en visa, som hans mor (f. 1859) hade sjungit för honom, när han var barn. Hon hade lärt sig visan av sin mormor.

Trots efterfrågningar på många håll inom Edsele socken hade Bergvall inte funnit något spår efter denna visa. Något som förbryllade honom var också att dess melodi bitvis överensstämde med "Vårvindar friska".

Vid denna tid var jag anställd vid ULMA:s folkminnesavdelning och det föll på min lott att besvara Bergvalls brev. Vad han ville veta var alltså om denna visa var känd på något annat håll i landet och vilken melodi den i så fall hade. Visans

text hade han skrivit på dialekt så långt detta låter sig göras med vårt gängse alfabet. För säkerhets skull hade han bifogat ett förslag till översättning, vars första rader lyder: "Tut, tut i hornet! Alla getter är i kornet. Prästdrängen efter, famnen full med käppar. Slog ihjäl bästgeten, som bonden hade i gården."

Mitt svar blev ganska magert. I ULMA:s arkiv fanns inget belägg på någon visa med detta innehåll men däremot en barnramsa med ungefär samma ordalydelse, upptecknad i Indals-Liden i Medelpad. En äldre variant med melodi publicerades av A.J. Arwidsson i *Svenska Fornsånger, band III*, s. 479 (1834–1879). Enligt uppgift från Svenskt Visarkiv i Stockholm (centralinstitution för vis- och folkmusikforskning) blev melodin till "Vårvindar friska", som ursprungligen var en dikt utan melodi, så populär att den under 1800-talet kom att användas i många olika sammanhang.

Bergvall kunde inte släppa tanken på visan, som hans mor hade sjungit, utan fortsatte sina efterforskningar. Till slut fann han en person, som hade hört visan av sin farmor som var syster till Bergvalls mormor. Systrarna hade sannolikt en gemensam källa, Frans Bergvalls mormorsmor. Därmed var visserligen inte problemet med visan helt löst, men den nytillkomna uppgiften var givetvis av personligt intresse för Bergvall.

Att på detta sätt envist forska vidare, när en uppgift väckt hans nyfikenhet och intresse, skulle senare visa sig vara betecknande för Bergvalls sätt att arbeta.

Eftersom det hörde till mina arbetsuppgifter att värva och handleda personer som var villiga att från sina respektive hemorter medverka i ULMA:s dokumentering av svensk folkkultur, såväl dialekter som folkliv, folkminnen och folkdiktning, frågade jag Bergvall, om han hade flera uppteckningar av visor och om han kunde tänka sig att bidra till ULMA:s insamlingsverksamhet. Samtidigt bad jag honom lämna sina biografiska data i enlighet med det formulär, som ULMA bru-

kade sända till sina medarbetare.

Efter bara några dagar kom ett långt, entusiastiskt brev från Frans Bergvall och därmed hade hans ställning som ULMA:s medarbetare och vår mångåriga brevväxling tagit sin början. I detta brev räknade han upp ett stort antal visor som han hade hört sin mor sjunga men påpekade samtidigt, att han inte bara var intresserad av visor utan att han hade åtskilliga anteckningar liggande rörande livet och språket i sin hembygd i Edsele socken, västra Ångermanland, i främsta rummet i Gideåberg, där han var född och uppvuxen.

Sedan mer än 30 år hade han av eget intresse på papperslappar, i tidningsmarginaler och anteckningsböcker noterat ord och uttryck och uppgifter om gamla tiders levnadsförhållanden, som han ansåg vara värda att räddas undan glömskan. Tyvärr hade renskrivningarna av anteckningarna endast blivit en tanke, ty så snart han fann något nytt av intresse tog han först itu med detta och under tiden samlades anteckningarna på hög.

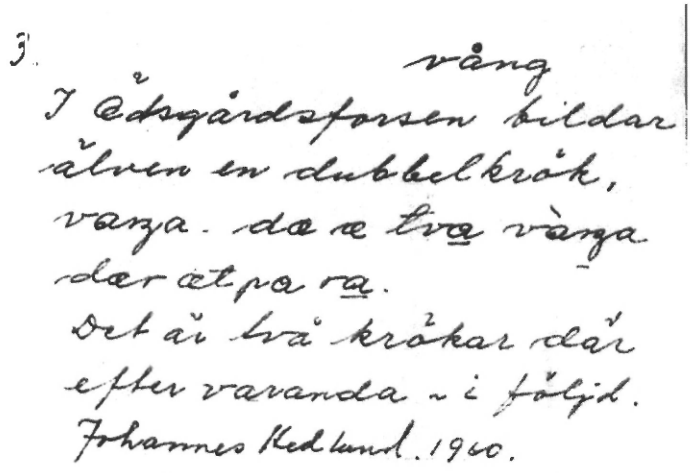
3. vång
I Ödsgårdsforsen bildar
älven en dubbelkrök,
vanja. de e två vånga
der et pa ra.
Det ä två kröka där
efter varanda ~ i följd.
Johannes Hedlund. 1960.

En ordlapp ur Frans Bergvalls ordregister. ULMA Acc. 28641.

Efter att ha fått dessa uppgifter stod det klart för mig att jag kommit i kontakt med en person som hade ett brinnande intresse för att utforska "det Edsele som varit".

Det frågeformulär om biografiska uppgifter, som jag hade skickat till Bergvall, besvarade han däremot mycket knapphändigt: födelsedatum och -ort för honom själv, för föräldrarna samt för far- och morföräldrarna, studier och yrke, intressen, kommunala och andra förtroendeuppdrag. Jag bad honom skriva en självbiografi i löpande text, men det var han inte villig att göra. Kanske var det hans blygsamma läggning, som lade hinder i vägen för detta.

Men glimtvis kom under årens lopp närmare uppgifter om hans levnadsbana. Dessa har jag sammanställt här och fogat in i hans kortfattade biografiska uppgifter, så att hans uppteckningsverksamhet koordineras med hans levnadsförhållanden. En del av dessa uppgifter har jag publicerat i tidigare presentationer av Frans Bergvall, men för sammanhangets skull har jag ändå tagit med dem här.

Frans Bergvall föddes den 18 februari 1903 som den näst yngste i en syskonskara på tio barn. Hans far, Henrik Bergvall, var son till en hemmansägare i Gideåberg, som i rakt nedstigande led härstammade från de första bebyggarna i Gideåberg, Nils Svensson (1732–1810) och Annika Nilsdotter (1735– 1809). Henrik gifte sig 1883 med Märta Brita Tjernberg från Nordanåker. Under de första åren bodde de nygifta i Henriks föräldrahem, men när de äldre bröderna övertog fädernegården, blev Frans far nybyggare "bort på Mon" i utkanten av Gideåbergs by. Där röjde han skog och odlade upp mark, så att han till slut hade 4–5 tunnland åker och kunde föda två kor och en gris. Familjen bodde i en stuga som bestod av ett stort rum, där man både åt, sov och utförde sitt dagliga arbete, samt ett mindre rum bakom farstun, en ganska vanlig hustyp bland torpare.

Fadern avled redan 1906, alltså när Frans bara var 3 år. De

äldsta barnen var då redan ute i arbetslivet, medan det yngsta föddes kort efter faderns död.

Frans mor, Märta Tjernberg, var född i byn Nordanåker, som är belägen mitt emot Edsele kyrka men på andra sidan Faxälven. Hennes far och farfar var födda i Tjärnbotten som ligger norr om Gideåberg. Men hennes mormor – hon som sjöng visan "Tut, tut i hornet" – tillhörde en släkt som i flera generationer bott i Ramsele socken.

När Frans far dog, stod modern ensam med sex barn under 12 år. Hon erbjöds att auktionera bort barnen – den tidens fattigvård – men hon vägrade att lämna dem ifrån sig. Genom att göra dagsverken hos bönderna och åtaga sig tillfälliga arbeten av olika slag lyckades hon försörja sig och barnen och behålla torpet. I ett brev har Frans kort men mycket talande beskrivit situationen i hemmet på följande sätt:

> "Ibland kunde hela veckan gå utan att vi, de yngsta, såg en skymt av henne. Hon måste gå tidigt om morgnarna, medan vi ännu sov och när hon sent på kvällarna kom tillbaka, hade vi redan somnat. Desto gladare var vi, när vi fick ha henne hemma, fast då hade hon oftast så mycket arbete med allt som blivit efter inom hemmet, att hon hade föga tid med oss. Hur hon orkade med allt är en gåta för mig. Men när hon kardade, spann och stickade kunde hon samtidigt tala med oss om allt hon hade upplevat och berätta sagor och sägner. Sagorna tycks härstamma från min mors släkt. Men hon berättade också bebyggelsesägner, som hon hört min far och farfar berätta. Vi stod då bredvid henne och lyssnade. Det var högtidsstunder."

Av naturliga skäl kunde Frans inte minnas så mycket av sin far. Men hans 19 år äldre bror Nils Petter kunde förmedla egna minnen som sträckte sig tillbaka till slutet av 1800-talet. Av de minnesanteckningar som han hade gjort och av andra

personer som mindes fadern, framgår att denne var känd för att vara en ovanligt god historieberättare och att hemmet "bort på Mon" gärna besöktes, fastän det låg avlägset i skogen. Befolkningen i västra Edseles byar levde ganska isolerad, framför allt i de s.k. fjällbyarna, dit det långt in på 1930-talet endast ledde stigar eller privata vägar av enklare slag.

Frans uppväxttid inföll under och efter första världskriget, när det var lågkonjunktur i landet. Det rådde arbetslöshet och brist på livsförnödenheter. Framför allt har livsmedelsbristen satt starka spår i Frans minnen från denna tid. Han fick tidigt delta i arbetslivet, först och främst i hemmet men också på platser, där det var möjligt att tjäna en slant eller få ett mål mat. Som 11-åring vallade han kor hos en bonde i Tjärnbotten. Skogen var han ju förtrogen med sedan barnsben och han blev väl omhändertagen, eftersom bonden var en släkting på moderns sida. Han har särskilt noterat att det fanns så gott om mat där att han uppmanades att inte skrapa brödet så noga, när han gjorde sin smörgås.

När Frans 1916 gick sista året i skolan, högg han ved varannan kväll i en gård, där bonden var borta på timmerkörning. För detta fick han 10 öre per gång samt ett mål mat. Under sommaren hackade han kåda och förtjänade på detta lika mycket som en äldre bror förtjänade vid det pågående kraftverksbygget i Ödsgårdsforsen i Faxälven.

Vid 14 års ålder började Frans som skogsarbetare. Han deltog först i kolningsarbete och bodde då ensam i en skogsarbetarkoja. Sommaren 1918 fick han anställning av den s.k. Bränslekommissionen. Den hade tillkommit som en åtgärd av staten för att avhjälpa den stora bristen på bränsle, som drabbade både enskilda hushåll, industri och kommunikationer. Kommissionen anställde ett stort antal arbetare, som skulle utföra timmerhuggning samt forsling och distribution av ved.

Det arbete som anvisades Frans var att taga upp kastved ur Helgumsjön och flotta den nedför Faxälven fram till Valviken,

där den togs i land och kärrades ut. När detta arbete tog slut, fortsatte han som timmerhuggare långt bort från bygden. Tillsammans med andra skogsarbetare bodde han i en gammal fäbodstuga. Här var livsmedelsbristen starkt kännbar. Att t.ex. uppbringa fläsk, som förr i hög grad ingick i skogsarbetarnas matordning, var nu i det närmaste omöjligt. I stället måste de huvudsakligen livnära sig på potatis och kornmjölsgröt. På efterjulsvintern 1919 begärde Frans att få sluta som timmerhuggare trots att arbetssäsongen inte var över. I stället tog han tjänst som dräng i en bondgård, där han var lovad fri kost. Där stannade han till den 20 oktober – den tid på året då det av gammalt var flyttningsdag för tjänstefolk – och tog i stället plats som handelsbiträde under ett år.

Åren 1922–1923 studerade Frans Bergvall vid Hola folkhögskola. Därefter tog han ett lån för att kunna utbilda sig till folkskollärare vid seminariet i Härnösand. Det första året som utexaminerad lärare tjänstgjorde han i Grängesberg. Därefter återvände han till hembygden som folkskollärare, först i Edsele kyrkby, sedan i många år i Gideåberg. På midsommarafton 1930 gifte han sig med sin ungdomsvän Lisa Gustafsson, som också var lärare.

På 1930-talet började på många sätt en ny epok i Frans Bergvalls liv. Vid sidan av läraryrket fortsatte han med att göra uppteckningar närhelst han hörde något av intresse. Som lärare kom han i beröring med en betydligt vidare krets av sagesmän än han tidigare hade haft. Hans svärfar visade sig vara en villig berättare med god kännedom om bygdens traditioner både på det materiella och andliga området. Han blev en av Bergvalls främsta bidragsgivare vid sidan av modern som fortfarande hade mycket att ge. Hon levde kvar i sin gamla stuga och Bergvall fick nu tillfälle att i lugn och ro tala med henne om gamla tider. Framför allt kunde han nu komplettera de noteringar som han gjort alltsedan 20-talet och han fick även nytt material. Men när han skulle fästa hennes be-

rättelser på papperet, fann han att han med det gängse alfabetet inte tillfullo kunde återge hennes genuina uttal och att hennes fantasieggande berättelser inte kom till sin rätt. Därför skapade han ett eget alfabet. Men han slutade snart att använda det, eftersom han måste tillstå att det bara var han själv som kunde läsa denna skrift.

Eftersom det var tydligt att Bergvall var lyhörd för dialektens variationer och att han gärna ville visa det i skrift, fann jag för gott att sända honom en lista med de viktigaste tecknen i det s.k. landsmålsalfabetet, ett fonetiskt alfabet som än idag används av dialektologer av facket. Jag meddelade honom också att det i Uppsala fanns en ångermanlänning, Karl Hampus Dahlstedt, som vid denna tid var docent i nordiska språk och specialist på norrländska dialekter, framförallt dialekterna i Ångermanland och södra Lappland. Han brukade delta i ULMA:s dialektundersökningar och undrade nu om han för ULMA:s räkning fick förlägga en resa till Bergvall.

Vid besöket som ägde rum sommaren 1954 fick Bergvall instruktiv handledning av Dahlstedt och länkades in på en systematisk dokumentering av dialekten i Edsele. På så sätt lades grunden till en ordsamling som till slut kom att omfatta 35 000 ordlappar. Denna ordsamling är inte bara ovanligt stor utan också märklig såtillvida som Bergvall inte bara nöjde sig med att återge ordens uttal med landsmålsalfabetet jämte böjningsformer utan också anförde exempel som belyste ordens användning och betydelseskiftningar. Därigenom omfattar varje uppslagsord ofta mer än ett kort. Han var sysselsatt med detta ordregister ända fram till år 1984.

Under denna långa tidsperiod inlämnade Bergvall samtidigt till folkminnesavdelningen stora samlingar av uppteckningar (ca 4 000 sidor), som berörde de flesta sidorna av folkkulturen i Edsele: sagor, visor, bebyggelse-, person- och folktrosägner samt arbetsliv, hemliv, skolväsen m.m. Bergvall kunde därför med rätta säga att han hade två arbetsgivare vid

Frans Bergvall längst bak till vänster och till höger en ung Karl-Hampus Dahlstedt (som senare i livet blev Johan Nordlander-sällskapets förste ordförande). Framför dem Hans-Petter Sahlin, en av Bergvalls informanter, f. 1869, och dennes hustru Brita. Fotot taget i Edsele av Folke Hedblom i mitten av 1950-talet. Sibylla Bylunds Bergvall-arkiv.

ULMA och han uttryckte en förhoppning om att få leva så länge att han kunde tillfredställa både Dahlstedt och mig.

Efter några år som lärare bestämde Bergvall sig för att studera för att avlägga studentexamen. Men ett oväntat dödsfall fick honom att överge denna tanke. En värmlänning som blivit boende i Gideåberg, Finn Per Olsson, var en person som "kunde" mer än vanliga människor. Han hade lovat att lära vännen Frans sina hemliga konster, dock inte förrän Frans växt till i ålder och visdom. Frans fick samvetsförebråelser för att han försummat sin vän, som nu tagit med sig oersättliga kunskaper i graven. Han tyckte att studierna till studentexamen vägde lätt i jämförelse med skyldigheten att söka fram sådana kunskaper som hans vän hade haft. I ett av sina brev berättar Bergvall hur han under flera år brukade fiska tillsammans med gamla gubbar, bära vatten och ved till gamla gummor, konsumera omätliga mängder pannstått kaffe och mycket annat för att locka av dem deras hemliga konster. Men resultatet blev magert, tyckte han och återgick till sitt vanliga uppteckningsarbete.

Vid mitt första besök hos Frans Bergvall visade han mig sina samlingar av anteckningar som låg i lådor och skåp i väntan på renskrivning. Vi gick igenom alltsammans och resonerade oss fram till vad som borde prioriteras för slutbearbetning och vad som ännu kunde kompletteras. Han hade utan tvivel ett stort arbete framför sig. Vid samma tillfälle visade Bergvall mig ett imponerande stort herbarium innehållande minst 500 växter. Att samla och pressa växter hade han börjat göra redan i unga år och fortsatte därmed till 1932. Då upphörde han med detta, därför att han hade andra planer på gång. Senare skänkte han herbariet till folkskollärarseminariet i Härnösand. Men i början av 1950-talet återupptog han de botaniska studierna, nu med avsikten att utarbeta en flora för Edsele, eventuellt för hela Ångermanland.

År 1972 inlämnade han till ULMA en samling växtnamn på

så gott som 300 blad, "Edseles folkliga flora". Här har han utöver växternas namn på riksspråket angett deras latinska och folkliga namn jämte uppgifter om deras användning till mat, foder, medicin, virke, prydnader m.m. Han har också beskrivit sägner och folktro i anslutning därtill. Samlingen väckte stor uppmärksamhet inom både folklivsforskning, språkforskning och den tillämpade botaniken. Många önskade se samlingen i tryck. När jag ledde den frågan på tal, svarade Bergvall att samlingen i befintligt skick inte borde publiceras. Han ansåg nämligen att den var ofullständig och även innehöll en del felaktiga uppgifter.

I en liten artikel, "Orkidémyrarna i Gideåberg" (I: *Natur i Ångermanland och Medelpad*. 1953, s. 209–215), beskriver Bergvall sitt första besök på Myrarna. Han var sex år gammal och hade fått följa med sin mor till fäbodarna. Vägen dit gick över Myrarna och han visste att det var där hans mor brukade plocka de allra vackraste blommorna, när hon varit ute och letat rätt på kreaturen. Förmodligen var det modern som väckte Frans intresse för botaniska studier. Besöket på Myrarna följdes under årens lopp av många flera och han lyckades som vuxen rikta uppmärksamheten på detta orkidérika område. På hans initiativ blev denna mark fridlyst som ett naturvårdsområde.

Ett ämnesområde som kom att sysselsätta Bergvall i flera årtionden var sagor och sagoberättande i Edsele. År 1956 inlämnade han en uppteckning efter sin mor, som handlade om hur det gick till när vår Herre skapade människorna. Jag anade att hon måste ha berättat åtskilliga sagor för sina barn och Bergvall lovade att leta i sina samlingar och sitt minne. Under 1950-, 1960- och 1970-talet inflöt sagotexter i snabb följd, alla skrivna fonetiskt jämte översättning. I slutet av 1960-talet kunde man skönja en samling sagor, som var så stor och varierande till sitt innehåll att den vore värd att publiceras. En preliminär plan för publicering gjordes omkring 1965.

Den fick dock ändras många gånger, eftersom nya sagouppteckningar fortfarande inflöt från Bergvall. Den blev till slut en av de största sagosamlingarna i Norrland.

Bergvall lade ner mycket arbete på att samla uppgifter om de personer som lämnat honom sagor för att upprätta ett register över dem. Enligt planerna skulle han också i sin inledning till boken redogöra för berättarmiljön och urvalsprinciperna. Det redaktionella slutarbetet tog betydligt längre tid än beräknat. Det visade sig nämligen att det av tryckkteknisk skäl var nödvändigt att flytta över de i och för sig perfekt utformade texterna på landsmålsalfabetet till en mer lättläst fonetisk stil, s.k. grov beteckning. Dahlstedt, som på grund av sin svåra sjukdom inte kunde delta manuellt i detta arbete, uppdrog åt en kollega vid ULMA:s språkliga avdelning, Rune Västerlund, att genomföra denna omskrivning av texterna.

När *Sagor från Edsele* låg färdig i tryck 1991 var jag på besök hos Bergvall – detta blev mitt sista besök hos honom – just när representanter från norrlandstidningar besökte honom för intervjuer.

Långt innan arbetet med sagorna var färdigställt hade Bergvalls omfattande och mångsidiga insamlingsarbete uppmärksammats av forskare inte bara i Uppsala utan även i Umeå och annorstädes. Filosofiska fakulteten vid Umeå universitet hyllade honom för hans nitiska och målmedvetna verksamhet genom att utnämna honom till filosofie hedersdoktor. Promotionen ägde rum den 7 oktober 1979.

Tio år senare mottog han Sollefteå kommuns kulturpris för sina värdefulla insatser som hembygdsforskare och för sina väl utförda förtroendeuppdrag i kommunens tjänst.

Huvuddelen av Bergvalls uppteckningsmaterial förvaras numera i Språk- och folkminnesinstitutet i Uppsala (SOFI), tidigare i ULMA. Där finns också hans namnuppteckningar, tidigare i Ortnamnsarkivet i Uppsala. Även i Riksarkivet och i

Ramsele Hembygdsförenings arkiv finns uppteckningar av hans hand.

Av trycket har Bergvall utöver *Sagor från Edsele* (1991) och den i texten nämnda "Orkidémyrarna i Gideåberg", 1953 (I: *Natur i Ångermanland och Medelpad*, s. 209–215) också utgivit en vetenskaplig skrift "Om utlämnandet av hjälpverbet hava i bisatser i Edselemålet" (*Nysvenska studier*, årg. 35) och sex artiklar om arbetsliv och levnadsförhållanden i Edsele (I: *Ramsele – Edsele bygd*. 1970): gamla färdvägar, jakt- och fiskarhistorier, slåtter, skinnberedning, bryggning av dricka, historiska notiser. Vissa delar av hans samlingar har även kommit ut i tryck i samband med andra forskares publikationer.

När skolan i Gideåberg drogs in 1959 måste Bergvall flytta till Ramsele, där han tillbringade sina sista yrkesverksamma år. Efter pensioneringen 1962 kunde han helt ägna sig åt den uppteckningsverksamhet, som varit hans stora intresse vare sig han varit vallpojke, flottare, skogsarbetare eller etablerad folkskollärare.

Sista tiden av sitt liv var han sysselsatt med slutarbetet på "sagoboken" men han tog också upp frågor om de förändringar av språket och kulturen som ägt rum under hans levnadstid.

Samarbetet med Frans Bergvall har givit mig många tillfällen att högakta och respektera den grundlighet och noggrannhet med vilken han utförde sin forskning. Hans samlingar står som ett minnesmärke över gammal ångermanländsk kultur.

Frans Bergvall avled den 22 augusti 1995.

AGNETA LILJA

I förhandling med historien

Arkivsamlingarna vid SOFI, Nordiska museet och Statens Musiksamlingar

Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI), Nordiska museets arkiv och Statens Musiksamlingar är tre exempel på stora s.k. traditionssamlande arkiv i Sverige. Språk- och folkminnesinstitutet organiserades i sin nuvarande form 1994 och har huvuddelen av sin verksamhet i Uppsala, men också i Lund, Göteborg och Umeå. SOFI:s profil rör folkminnen och folkliv, dialekter, ortnamn och personnamn. Nordiska museets arkiv, som organiserades 1928 och då byggde vidare på ett äldre Arkiv för svensk folkkännedom (det s.k. Hammarstedtska arkivet efter initiativtagaren Edvard Hammarstedt) har sin verksamhet i Stockholm och samlingarna innehåller folkminnen och folkliv av olika slag. Statens musiksamlingar slutligen organiserar inom sig Musikmuseet, Statens musikbibliotek och Svenskt Visarkiv. Denna myndighet har till uppgift att samla musikalier av alla kategorier, såväl föremål (instrument) som arkivalier, dvs. noter och texter, inspelningar och filmer.

Jag vill i det följande resonera något om hur materialet i dessa arkiv har skapats och visa på vilka förhållningssätt vi kan inta gentemot det. Jag vill fundera över problemet utifrån begrepp som identitet, kulturarv och minnespolitik. Jag vill också något dröja vid människor som skapande subjekt. Som etnolog tar jag mina exempel från den etnologiska forskningen.

När jag undervisar i vetenskaps- och forskningshistoria på Södertörns högskola, där jag har mitt huvudsakliga arbete, eller vid Uppsala universitet, där jag också är lärare i etnologi, brukar jag understryka att hela projektet att undersöka och dokumentera andra människor, andra eror, andra kunskapssystem och föreställningsvärldar än de egna, inte främst handlar om att samla kunskap utan i förlängningen är ett gigantiskt identitetsbygge. Genom att undersöka *Det Andra* undersöker forskaren nämligen också hela tiden sig själv för att förstå sin plats i tillvaron och i historien och för att problematisera *Det Egna*, den egna tiden, den egna erfarenheten. Forskaren kontrasterar *Det Egna* genom att arbeta med jämförelser och använder alltså kunskap om andra människor och andra tider, inte bara för att skapa en vetenskapligt användbar kunskapsbas, dvs. det materialbestånd som finns i dessa s.k. traditionssamlande arkiv, utan även för att reflektera etiskt och existentiellt och för att utvärdera det egna. I arkivsamlingsverksamheten finns således ett subjektivt existentiellt motiv samtidigt med ett objektivt kunskapssökande (jfr Lilja 1996, 242 ff).

Att finna sin tillhörighet till en grupp, till en tid, till en plats eller till ett kunskapssystem har rent generellt starka trygghetsskapande funktioner för oss människor. Samtidigt sker i detta arbete, denna strävan efter tillhörighet och gemenskap, hela tiden en aktiv förhandling med historien, en konstruktion av det förgångna som aldrig är en exakt återgivning eller rekonstruktion av något förflutet utan ett aktivt skapande utifrån de behov och bevekelsegrunder som utgör utgångspunkten för betraktelsen. I den ständiga bearbetningen av det förflutna blir historien till en levande kultur och ett vitalt kulturmöte. Detta tar sig bl.a. ett uttryck i vår tids starka intresse för "medeltiden", exempelvis Medeltidsveckan på Gotland (Handler & Linnekin 1984, 273 ff, Österberg 1999, 94 ff, Gustafsson 2002). Levande rollspel är ett annat uttryck för detta

historieintresse. Men det finns många, många fler.

Förhandlingen med historien är en aktiv process som också innehåller glömskan som en viktig komponent när vi berättar våra liv, vår nation eller vår tid. Vi har, som filosofen Friedrich Nietzsche en gång uttryckte det, ett behov av att även vara ohistoriska. Vi kan inte minnas allt, menade han, varken som människor eller nationer och vi kan heller inte leva och se framåt på ett konstruktivt sätt om vi inte har förmågan att begränsa det vi tar in, dra vad han kallade en horisont. (Österberg 1999, 94 ff.)

Min utgångspunkt är att det förgångna alltid skapas eller konstrueras i nuet och att denna process också innebär att det hela tiden sker någonting med det förflutna. Förhandlingen med historien innebär en ständig omförhandling, ett återbruk och ett omskapande av det undersökta. Det förgångna laddas hela tiden om med nya betydelser. Det innebär konkret att bilder av det förgångna alltid färgas av och måste förstås utifrån den tid som skapar dem (Handler & Linnekin 1984). Det är i ett sådant sammanhang vi skall sätta in såväl arkivinsamling i stort som Frans Bergvalls arbete med att uppteckna.

Som ett uttryck för omskapandet och omladdningen av det förgångna utifrån samtidens behov menar jag nämligen att man måste förstå den dokumentation av folkkulturen som etnologerna sysslat med under drygt hundra år. De människor som försåg och förser insamlarna med uppgifter och berättelser om det förgångna, ger inte enbart eller kanske ens primärt upplysningar om historiska, dokumentära fakta. Deras berättelser är snarare just avspeglingar av hur de ser på det förflutna i ljuset av samtiden. Informanterna ger genom sina berättelser dessutom ideologiska och politiska kommentarer till samtiden, de riktar kulturell kritik mot den genom att, som t.ex. var fallet under 1900-talets första hälft, framför allt berätta om ett logiskt ordnat, harmoniskt och idealt "förr", det s.k. bondesamhället.

Uppgifterna från berättarna återspeglade således främst förhållandena vid nedskrivningstillfället och sade mycket mer om 1900-talets moderna människa än om den 1800-talets allmoge, som de skulle dokumentera. Genom att studera detta insamlade material i dag kan vi alltså få kommentarer till moderniteten av det tidiga 1900-talets människor. Detta utesluter naturligtvis inte att vi samtidigt får kunskap om faktiska levnadsförhållanden, att vi får sakkunskap, dokumentära belägg om allmogens liv och tankar på 1800-talet (Lilja 1996, 242 ff).

Vi bör dock se insamlingen av svensk folkkultur som en form av medveten minnespolitik, eftersom etnologerna i sin roll som vetenskapliga experter strikt valde ut vad som skulle undersökas och dokumenteras, vad som skulle bli en del av det svenska kulturarvet. Som jag tidigare i min avhandling om insamlingsstrategier vid ett traditionssamlande arkiv i Uppsala visat, valdes såväl vissa sakområden som vissa grupper bort i denna dokumentation. Det skapades en norm för vad som skulle undersökas och samlas. Alla folkliga kulturyttringar fick inte rätt att ingå i det nationella kulturarvet. Det farliga, det konfliktfyllda, det kontroversiella, det alltför vardagliga, subjektiva eller individuella undveks. Vissa gruppers som arbetarklassens, kvinnors och barns, högutbildades och invandrares specifika kultur stod inte heller i fokus för insamlarnas intresse. Staden som livsrum och kulturform var länge undantagen undersökningarna. Valet föll i stället på landsbygdens svenska allmoge och svenska hantverkare under 1800-talet. Urvalet ur deras kultur skulle utgöra den "svenska folkkulturen" och bli till det nationella arvet (Lilja 1996, 11, 59).

Som ett viktigt led i denna aktiva minnespolitik och denna förhandling med historien kom det förgångna också att laddas med ett särskilt kvalitativt värde: autenticitet, äkthet. Det förgångna uppvärderades och fick kompensatoriska värden som någonting genuint och ursprungligt. Som sådant ställdes

det i bjärt kontrast mot den moderna, individualistiska och föränderliga samtid insamlarna verkade i, dvs. man skapade en distans mellan dået och nuet. Utifrån detta överordnade synsätt kom det förflutna att uppfattas ur ett harmoniperspektiv, som någonting ordnat och logiskt sammanhängande och som en kollektiv gemenskap. Det förflutna blev någonting värdefullt att rädda och räddningsaktionen var, ibland vill jag påstå är, ledstjärna för insamlingen (Lilja 1996, 237 ff). Frans Bergvall är härvid inget undantag. Han såg det som en hjärtesak att söka rädda hembygdens språk undan glömskan, som Åsa Nyman påpekar i *Sagor från Edsele* 1991 (Nyman 1991, 213).

Allt detta måste vi alltid ha i åtanke då vi går in i ett arkiv som SOFI, Nordiska museet eller Statens Musiksamlingar. Det material som förvaras där och som uppges belysa svenskt folkliv i bred bemärkelse från 1800- och 1900-talet har tillkommit utifrån en aktiv förhandling med historien och som ett resultat av en medveten minnespolitik vid en viss tidpunkt. Det är en produkt av urval och glömska och speglar inte bara förhållanden i ett historiskt förflutet utan lika mycket, eller kanske mer, ett samtida förhållningssätt till det förgångna. Det är också ett resultat av individers kulturella möten med det förflutna, möten som på olika sätt syftar till identifikation och tillhörighet.

Samtidigt fungerar samlingarna som ett kulturarv, i betydelsen en kunskapsbas, där vi kan hämta uppgifter om allt ifrån hur det dagliga livet och arbetet varit organiserat till hur människor förhållit sig i existentiella och kosmologiska frågor. Många enskilda människor har varit engagerade som uppgiftslämnare (sagesmän, informanter) och/eller insamlare (uppteckna re, bygdemeddelare). Materialet är resultatet av ett mångårigt dokumentationsarbete som genomförts med hjälp av fältarbeten, intervjuer och korrespondens via frågelistor. De professionella insamlarna, etnologerna, har liksom de

icke-professionella samlat kunskap i fältet genom många och långa resor. Etnologerna har dessutom producerat frågelistor i skilda ämnen, frågelistor som skickats ut till besvarande i olika landsändar. Arbetet har alltså skötts i intimt samarbete mellan professionella och icke-professionella.

Runt om i de svenska bygderna har nämligen hela tiden ideellt arbetande kvinnor och män tagit sig tid att bidra till insamlingen genom att samla uppgifter från grannar, vänner och bekanta eller genom att redogöra för egna kunskaper. De har tillfrågat minnesgoda åldringar, de har berättat om sina egna erfarenheter och de har skrivit sida upp och sida ned och sedan skickat in sina redogörelser till arkiven. För sitt mödosamma arbete har de visserligen rönt mycket uppskattning, men de har inte gjort några större ekonomiska vinster, även om de faktiskt fått lite betalt. Dock har de genom sitt arbete bidragit till att bygga upp det kulturella arvet (Lilja 1996, passim). Genom sitt arbete har de då även bedrivit minnespolitik byggd på urval och glömska och motiverad utifrån den tid och situation de verkat i. Min tanke är, att de gjort detta av två skäl: dels av ett slags medborgerlig pliktkänsla, dvs. de har sett det som viktigt att hjälpa till i forskningens strävan att dokumentera den nationella historien, dels av existentiella skäl, dvs. av intresse för skrivandet och berättandet som någonting viktigt i sig (jfr Österman 1991, 42 ff).

Jag tror att man inte skall underskatta det senare skälet. De professionella samlarna vid arkiven har många gånger ställt stora krav på alla dem som hjälpt till med att bygga upp samlingarna. De har fått många och svåra frågor att besvara, de har fått strikta direktiv för vad de skulle undersöka och hur de skulle arbeta, vilka de skulle fråga ut och hur de formellt skulle ställa upp sina skriverier. Ofta har de dessutom mötts av skepsis från sagesmän i fältet. En kvinna som upptecknade för Göteborgsarkivet berättar hur hon knackade på hos de anvisade sagesmännen och berättade att hon kom från Göteborg

och "ville skriva upp lite om hur det var förr i tiden". Hon minns att hon ofta möttes av ett misstroget: "Är det här för offentligheten?" "Nej", försäkrade hon, "det är för ett arkiv, ungefär detsamma som ett museum men ingen får komma dit och införa det som berättats i tidningarna" (muntlig uppgift från Fredrik Skott 2003). En annan upptecknare, Ella Odstedt, berättar hur ett par kvinnor inte gärna ville berätta ens om ett så neutralt ämne som dräkt och textilier för henne, eftersom de var rädda för att andra skulle få höra vad de berättat (Lilja 1999, 115).

Upptecknarna har styrts hårt av de professionellas åsikter om vad som var värt att uppmärksamma och vad som inte var det. Inte alltid har urvalskriterierna eller de formella kraven delats av dem som varit verksamma lokalt. Ofta har de drabbats av hård kritik för det de levererat, ibland har de fått korrigera sina uppgifter innan dessa godtagits, ibland har de fått sina bidrag refuserade och ibland har de inte ens tillåtits fortsätta sitt uppdrag. De har alltså utsatts för kontroll och maktutövning och ibland beskyllts för att ljuga eller förfalska, för att sakna kunskap eller förmåga att särskilja "guld" från "slagg". I vissa fall har deras arkivlagda material försetts med varningar till användarna: "Får endast citeras efter samråd med tjänsteman" (Lilja 1996, 189 ff, 2003:1, 33).

Det har nämligen varit viktigt för forskarna att skilja på guld och slagg liksom på folkligt och lärt. Förmågan att särskilja var en specifik typ av kunskap som den professionelle etnologen med överblick över kunskapsområdet ansåg sig ha (jfr Bourdieu 1992, 46). Av det skälet skilde man mellan folklore och booklore, liksom mellan folksaga (som har en anonym författare, såsom i sagorna om Snövit, Askungen och Törnrosa) och litterär saga/konstsaga (som har en känd författare, exempelvis H.C. Andersens Den fula ankungen eller Flickan med svavelstickorna). Folkloren var den muntliga traditionen (dvs. den autentiska), bookloren den litterärt inspirerade

och/eller påverkade, den lärda. Nyman påpekar i *Sagor från Edsele* också att Bergvall var noga med att upptecknа sagor som var opåverkade av tryckta källor (Nyman 1991, 217).

Av samma skäl, dvs. för att skilja ut det "äkta" från det "falska", användes begreppen folklore och fakelore (påhittad tradition, t.ex. en litterär saga/konstsaga som påstås vara hämtad ur folktraditionen). Ett mycket bra exempel på fakelore eller fabulat, som det också kan kallas, är följande beskrivning av skogsrået, som gjordes av en berättare 1931:

> Skogsrået var stor och klumpig, hade brett ansikte med små pirrande ögon. Öronen voro stora och något hängande, håret var svart, långt och knollrigt, munnen bred. Kroppsstorleken var större än på en människa, isynnerhet längden. Skogsrået kunde göra sig dubbelt så lång och hälvten kortare än det normala. Kläderna bestodo av långbyxor och rock, hopsnörd med ett band i midjan. Näverskor och en röd mössa på den otympliga nacken fullbordade utrustningen (ULMA 3532 s. 3).

Den här beskrivningen blev en anomali eller avvikelse, eftersom den radikalt bröt med de normerande beskrivningar av skogsrået som fanns och som framställde rået som en halvklädd kvinna, ofta vacker framifrån, men ihålig som ett baktråg bakifrån, ofta med långt, ljust, vackert hår, ofta med långa bröst, som hon kunde slänga över axlarna då hon flydde – men aldrig ett manligt monster av detta slag! Detta är utifrån en sådan normerande och vedertagen beskrivning av skogsrået fakelore eller ett fabulat, dvs. exempel på fri diktning på folktrons grund. För det är inte fråga om fullständigt fria fantasier. Här finns välkända och välbelagda folktroinslag: exempelvis gårdstomtens röda mössa, bergtrollens svarta hår, jättens övermänskliga storlek, den omänskliga förmågan att anta olika skepnader osv., alla kända särmärken för

skilda supranormala väsen. Detta tyder på att berättaren haft stor kunskap om hur övernaturliga väsen beskrivs. Uppteckningen är i arkivet försedd med ett varningens ord: "Falsifikat! Så beskriver ingen sagesman ett övernaturligt väsen!" och på kuvertet står det: "Opålitliga uppteckningar. Bör ej användas" (Lilja 1996, 223).

Problemen med att skilja folk- och fakelore från varandra sysselsatte etnologerna under större delen av 1900-talet. Genom noggranna kontroller av insamlat material separerade forskare det folkliga från det lärda, det äkta från det oäkta, det primära från det sekundära, guldet från slagget. Det var ett mödosamt arbete som krävde stor specialistkompetens och det ingick i forskarnas självförståelse att de hade den förmågan, och också denna rätt, denna rättighet att rätta. En av forskarna i Uppsala, Ella Odstedt, verksam från 1920- till 1960-talet, har uttryckt sin irritation över att insamlat material innehöll uppgifter som hon, kännaren av folkkulturen, ansåg oriktiga eller ofolkliga. Hon menade att "under granskning av tusen och åter tusental av uppteckningar får man småningom ett övat öga för dylikt" (Lilja 1999, 113). Många av de berättelser som mönstrades ut i denna granskningsprocess stämde inte med den normerande bilden och blev därför anomalier. Kvar blev idealtypiska beskrivningar av skilda väsen, "rena" typer som var lätta att karakterisera och skilja från varandra, men som kanske i det folkliga berättandet ofta lånade drag från varandra. Idealtyperna fanns alltså sannolikt endast i forskarnas föreställningar. Man kan alltså säga att vissa kreativa röster på detta sätt tystades.

Därför måste vi räkna med att arkivsamlingarna inte alltid innehåller originalmanuskript utan tillrättalagda och korrigerade berättelser. Av det skälet är det viktigt att betrakta dem som resultaten av en medveten minnespolitik. Detta förtar dock på intet sätt värdet av dem. Men även om forskarna styrde insamlingen och med sin självpåtagna rätt att rätta på-

verkade det som samlades, kunde också upptecknarna påverka. Det är alltför förenklat att tro att upptecknarna helt vek sig för makten. Jag kan tvärtom konstatera att den makt som utövades inte var ensidigt förtryckande utan även produktiv i det avseendet att den tillät upptecknarna att göra motstånd. När dessa väl var etablerade kunde de således förändra strukturen och ta sig möjligheter att skriva mera fritt (jfr Foucault 1987, 227). När en upptecknare hade visat sig oumbärlig kunde han eller hon nämligen rucka på reglerna och skapa sig ett frirum där andra förutsättningar gällde. På det sättet kom upptecknarna, trots att de var dominerade, att aktivt bidra till förnyelse. Många upptecknare, exempelvis Nils Eriksson från Vilhelmina, som för Uppsala-arkivet skrev hundratals sidor om sitt liv i Fatmomakke, banade på det sättet väg för vad som är dagens ideal, nämligen en subjektiv förståelse av kultur (Lilja 1999, 130 f, 2003:1, 34).

Men varför fortsatte de ständigt kritiserade upptecknarna att skriva? Naturligtvis kan pliktkänslan ha drivit dem. De kan ha delat de professionellas uppfattning om vikten av uppdraget och därför kunnat sätta sig över den ibland ringa uppskattning och förödande kritik de fått. De arbetade för Den Stora Saken. Jag menar dock att ett lika viktigt skäl är att skrivandet gett dem mer än bara tillfredsställelsen att hjälpa Vetenskapen och Fosterlandet. Skrivandet har gett dessa kvinnor och män runt om i bygderna tillfälle att reflektera över det egna livet och den egna tiden genom att berätta om *Det Andra*. De har genom skrivandet skapat sig själva som subjekt. Denna viktiga sida av verksamheten omvittnas ibland av skribenterna. Ett exempel är en kvinna som till Nordiska museet skrev att hon kände sig mer som en medveten människa sedan hon besvarat frågelistorna. Hon menade att detta att vara meddelare åt museet var intressant och ofta gav henne eftertanke, så att hon kom att analysera sina tankar. "Många gånger", skrev hon, "reder man ut begreppen för sig själv inom

områden, som man inte skulle ägna sig åt annars ... man får liksom tala ut och man utvecklas i sitt tänkande när man skriver." (Österman 1991, 98).

Ibland har skrivandet även hjälpt människor att bearbeta existentiella problem och svårigheter, dvs. genom att berätta om det svåra och problematiska har de gjort detta hanterligt, gjort traumatiska upplevelser till berättelser med början och slut och därmed lyckats tämja erfarenheterna. Där är den tidigare nämnde Nils Eriksson ett bra exempel. Hans far blev mördad och denna berättelse återkommer Eriksson ofta till i sitt skrivande. På det viset gör han en traumatisk upplevelse till en berättelse han kan kontrollera. Kanske har skrivandet också haft en emancipatorisk verkan, fått människor att känna sig betydelsefulla och viktiga. En gammal kvinna skrev just om detta till Nordiska museet: "När man är gammal får man en känsla av att vara överflödig men om jag ändå kan bli en liten kugge i det stora maskineri som Museet är, så har jag ändå trots allt, något att glädjas åt" (Österman 1991, 94). Detta vittnar om att med skrivandet skapar sig vissa människor ett frirum där de kan göra sig till subjekt.

Även om de professionella insamlarna sökt styra insamlingen genom riktade fältarbeten och frågelistor, har människors berättande alltså inte helt kunnat disciplineras. Många har i stället ryckt åt sig initiativet och berättat sådant som de själva bedömt som viktigt och intressant. Ett gott exempel på det är svaren på en frågelista från 1950-talet från Uppsala-arkivet om kvinnans ställning i bondesamhället (M 218). De kvinnor som besvarat den har inte brytt sig om att följa dess könsneutralt hållna frågor utan tagit tillfället i akt att berätta utifrån självupplevd erfarenhet. Oberoende av varandra har dessa kvinnor visat att tre aspekter präglat kvinnans ställning: den ambivalenta kvinnorollen, frihetsinskränkningen och könet som belastning. I sina svar har de resonerat utifrån dessa aspekter, inte utifrån frågorna i formuläret (jfr Lilja 2003:2, 84).

De har alltså bedrivit en medveten minnespolitik utifrån sin egen erfarenhet av livet. En man skriver i ett annat sammanhang om detta att: "Edra frågelistor finner jag stundom jobbiga då jag skriver bäst efter eget huvud ... jag föredrar nog att skriva fritt och har svårt att skriva efter frågelistor" (Österman 1991, 92). Dessa skribenters uppfattning om hur historien kan och bör beskrivas har alltså inte alltid överensstämt med forskarnas. Berättandet har utformats enligt olika normer om vilket slags kunskap som är viktig.

Dessa normer att berätta historia på kan man tala om i termer av folkmodeller och forskarmodeller. Begreppet modell avser en tankestruktur som skapas genom erfarenhet och som sedan används och ständigt anpassas för att verkligheten skall bli begriplig. I forskarmodellen är tolkning, definitioner och analyser av förgångna händelser primärt. Struktur och orsakssammanhang är i fokus. Målet är att förstå kulturella, sociala, politiska eller ekonomiska processer. Lokalhistorien har bara funktionen att vara belysande exempel. Forskarna vill förstå det studerade som något de själva inte deltar i (Selberg 2002, 18 ff). Detta hjälper oss att förklara varför de professionella etnologerna varit så upptagna av att styra berättandet och skrivandet och varför de varit så angelägna att samla bara vissa uppgifter på bekostnad av andra. Den historieuppfattning som styrde dem var en om framsteg, utveckling och förändring. Det förflutna kunde bara förstås som icke närvarande i det samtida, det måste därför skapas som en kontrast för att vara värdefullt och intressant. Det var ett passerat stadium som, enligt en uppfattning om historien som irreversibel, var i behov av att räddas åt eftervärlden.

Folkmodellen visar dock att det inte kan råda någon konsensus om vad som är historia eller hur historien skall tolkas. De två modellerna kan därför sägas representera olika berättargenrer. Folkmodellen hanterar historien pragmatiskt. Till stor del består den modellen av s.k. tyst eller underförstådd

kunskap eftersom den utgår från praxis, från den verklighet medlemmarna måste behärska för att kunna leva (jfr hur kvinnorna besvarade frågorna om kvinnans ställning!). Det folkliga berättandet, såsom det t.ex. tar sig uttryck i lokalhistoriskt berättande, handlar mycket om personlig och konkret kontakt med det förflutna. Berättarna talar om den plats de bor på och berättelserna kommer därför att innehålla sin egen sanning och sin egen logik. Det lokalhistoriska berättandet sätter därför gärna det egna jaget och den egna boningsorten i centrum för världshändelserna. (Selberg 2002, 12 ff) En kvinna skriver till Nordiska museet om detta: "För mig gäller grannar och släkt mest i den lilla världen" (Österman 1991, 88). En annan säger: "Frågor om sådant som rör tingen omkring mig är kanske de bästa" (Österman 1991, 90).

Den folkliga historien bygger således på värdering och kännetecknas av erfarenhet, upplevelser och sinnesintryck. Den utmärks av kreativitet och av ett aktivt ställningstagande till den egna omvärlden. Historien är närvarande i samtiden, eftersom den är en så viktig del av den lokala identiteten och den egna självuppfattningen. Historien är påtaglig på platsen där berättaren befinner sig och den används aktivt när berättaren talar om sig själv. Folk- och forskarmodellerna är därför två sätt att förhålla sig reflexivt till det förflutna och till den egna samtiden. Jag menar att bägge modellerna finns representerade i arkivens samlingar. Skälet till detta är att de professionella inte lyckades helt i sin strävan att disciplinera det folkliga berättandet. Därför är arkivmaterialet inte bara en samling faktaupplysningar utan ett levande och pågående samtal som förs mellan människor, som reflekterar över sin egen subjektivitet och som förhandlar om sin identitet och tillhörighet till en tid och en plats i nuet och i det förgångna. Som användare av detta arkivmaterial är vi alltså, liksom berättarna, ständigt sysselsatta med att förhandla med historien.

Källor och litteratur

Språk- och folkminnesinstitutet, Uppsala
Uppteckningar
ULMA 3532, Med. Attmar. Höglundh, Jonas Hjalmar. 1931.

Bourdieu, Pierre. *Texter om de intellektuella.* Stockholm 1992.
Foucault, Michel. *Övervakning och straff. Fängelsets födelse.* Lund 1987.
Handler, Richard & Linnekin, Jocelyn. Tradition, Genuine or Spurious. I: *Journal of American Folklore*, vol. 97. 1984.
Lilja, Agneta. *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlande arkiv – ett exempel från Uppsala 1914–1945.* Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser B:22. Uppsala 1996.
Lilja, Agneta. "Ein Mädchen für alles". Ella Odstedt, kvinna och forskare. I: *Svenska Landsmål 1998.* Uppsala 1998.
Lilja, Agneta. Kollektiva beskrivningar och individuella berättelser. I: Bergquist, Magnus & Svensson, Birgitta (red.). *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner.* Lund 1999.
Lilja, Agneta. Det är dock vi från fältet som håller virket till byrån. I: Nilsson, Bo G., Waldetoft, Dan & Westergren, Christina (red.). *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre.* (Se museet II.) Stockholm 2003:1.
Lilja, Agneta. *"Ett omfattande ämne, som alltför litet har kommit i blickpunkten för upptecknarna" – Eva Limburg om kvinnans ställning.* (Uppland 2003). Uppsala 2003:2.
Nyman, Åsa. Folkloristisk efterskrift. I: Bergvall, Frans: *Sagor från Edsele. Uppteckade och översatta av Frans Bergvall.* Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B:20. Uppsala 1991.
Selberg, Torun. Tradisjon, kulturarv og minnepolitikk. Å iscensette, vandre i og fortelle om fortiden. I: Eriksen, Anne m.fl. (red.). *Historien in på livet. Diskussioner om kulturarv och minnespolitik.* Lund 2002.
Österberg, Eva. *Historiens nytta. Om vårt behov av förr.* Kulturen 1999. Lund 1999.
Österman, Annika. *Människors egen historia. Om Nordiska meseets frågelistor.* Stockholm 1991.

BOSSE SUNDIN

Hembygdsforskaren Frans Bergvall

Ett idé- och lärdomshistoriskt perspektiv

När jag tackade ja till det här uppdraget var det med spänning och nyfikenhet. Jag visste visserligen ingenting om Frans Bergvall, men just därför tyckte jag det skulle vara intressant att veta mer om denne hembygdsforskare. Jag tyckte, och tycker, mig känna igen "typen", en personlighet som det funnits flera av: amatörforskare med en överlägsen kunskap om den egna hembygden, vare sig det gäller dess natur eller kulturhistoria. Det är en "typ" som spelat en framträdande, men alltför sällan uppmärksammad roll i svensk lärdomshistoria.

Amatörforskare kan låta nedvärderande, men jag använder begreppet i dess ursprungliga och riktiga betydelse. En amatör, av latinets *amator*, är, enligt ordets ursprungliga betydelse, den som älskar något, alltså en person, som tycker om något så mycket att han eller hon ägnar sig åt det utan att ha det till yrke. Och det kan man väl säga om Frans Bergvall om man nu inte, vilket jag återkommer till, såg hans intresse som ett naturligt inslag i en folkskollärares uppgifter.

Även om jag alltså tog på mig uppdraget att berätta om Bergvall i ett idéhistoriskt perspektiv, blev uppgiften svårare än förväntat. Jag är givetvis medveten om hans uppteckningsarbete och dess betydelse för folklivs- och folkmålsforskningen liksom om hans bidrag som botaniker och naturforskare. Det ligger ut-

anför min kompetens att värdera det närmare och det finns många andra som kan det betydligt bättre. Men personen, "typen" i övrigt, "typen" som representant för ett viktigt inslag i svensk lärdomshistoria? Vilka var hans bevekelsegrunder, var hämtade han inspiration?

Jag har väldigt lite att utgå ifrån och den följande framställningen har ytterst få, om ens mer än något enstaka belägg på Bergvalls personliga förhållanden. Det blir en konstruktion. Men så mycket vet jag, att om vi talar om det sammanhang, i vilket Bergvalls intressen formades, "det idéhistoriska sammanhanget", så är den fortsatta framställningen någorlunda väl underbyggd.

De uppgifter jag vill utgå från för fortsättningen är att Bergvall, tidigt faderlös och uppvuxen på ett torp med arbetsuppgifter som vallpojke och sedan inom kolning, flottning, timmerhuggning och som dräng, åren 1922–1923 fick tillfälle att studera vid Hola folkhögskola.[1] Hur det gick till vet jag inte, men jag förmodar att han fick någon form av stipendium. Det är alltså den första utgångspunkten. Den andra är att han efter folkhögskolan studerade till folkskollärare vid seminariet i Härnösand.

Det är inte alltför långsökt att gissa att mötet med de två lärdomsmiljöerna, Hola och Härnösand, var livsavgörande för Bergvalls senare gärning.

Hola folkhögskola

Hola folkhögskola grundades, under namnet Södra Ångermanlands folkhögskola, år 1896 av Johan Sandler, folkskollärare, uppvuxen i Jämtland men utbildad vid seminariet i Härnösand. När folkhögskolan tog form var han verksam som lärare och kantor i Torsåker inom nuvarande Kramfors kommun. Hola kan, beroende på hur man räknar, beskrivas som Norrlands andra eller tredje

folkhögskola.[2] Sandler var skolans rektor ända till 1922, alltså till samma år som Bergvall började där.

Här borde jag egentligen ytterligare kommentera folkhögskolans betydelse – inte bara Holas utan alla andra svenska folkhögskolors. Jag är övertygad om att denna institution, importerad från Grundtvigs Danmark, spelat och fortsatt spelar en synnerligen viktig roll i svenskt kulturliv, framförallt genom dess regionala betydelse. Folkhögskolorna märks kanske inte så mycket på riksplanet, de kan inte konkurrera med universitet och högskolor, men lokalt har de ofta verkat som betydande kulturcentra.

Det är svårt, och kanske inte ens möjligt, eftersom varje folkhögskola hade och har sin egen profil, att kort skildra "folkhögskole-andan". Jag tänker här helt enkelt citera ett anförande av Johan Sandler vid Hola folkhögskolas sommarhögtid och kamratmöte 1922, alltså samma år som Sandler avgick som rektor och som Bergvall kom till skolan.[3] Johan Sandler talade om vad som enligt hans mening, i kort sammanfattning, är det väsentliga i folkhögskolans gärning:

> Att med det levande, livgivande och frälsande ordets makt söka vidga och fördjupa livsåskådningen hos de unga, lära dem iaktta, tänka och handla, att under fritt personligt utbyte mellan lärare och lärjungar av tankar och impulser under känsla av ansvar praktiskt tillämpa den mänskliga solidaritetslagen en för alla och alla för en och att visa, hurusom verkligt god samfälld folksång fritt ur hjärtat har med sig en hälsobringande kraft uti folksjälen! Se där i kort sammanfattning, vad som enligt min mening är det väsentliga uti folkhögskolans gärning!

Johan Sandler fortsätter med att berätta hur han sommaren 1896 under förberedelserna för starten av folkhögskolan en vacker morgon iakttog dagningen. Han tyckte sig i morgonrod-

naden se en tavla, ett "typiskt svenskt-norrländskt landskap" med en marscherande glad och levnadsfrisk ungdomsskara.

> Med en hållning, som vittnade om hälsa, mod och glädje, tågade de par om par under jubelsång fram för att ta fädernearvet i besittning. Landskapet ter sig som ett stort idrottsfält. Ungdomen griper in för att bevara det goda och för att göra det dåliga gott. En ädel tävlan uppstår. Det gäller att "ta många mål". Att torrlägga träsken, lägga de öde moarna under odling, att bekämpa fattigdom, sjukdom och socialt elände, att lyfta upp folket ur syndaträsken, att befria från krigets gissel, kort sagt, att göra Sverige till det bästa land i världen och dess folk till förste pristagare i mänsklighetens lyckotävlan.

Sandler skriver att han, då han såg denna tavla, "bad en ödmjuk bön att få stå på sidan av idrottsfältet, där följa tävlingens gång och ropa till de kämpande skarorna: Heja ungdomar! Ta många vackra mål! Fram ska Ni, segra ska Ni, om det också skall gå genom berget."

"Min bön blev hörd", slutar Sandler sitt anförande. "Jag har sett mycket vackert uti svenskt ungdomsliv under denna tid [26 år vid Hola], och jag vill ännu i avskedets stund ropa: *Heja ungdomar! Ta'n många och vackra mål!*"[4]

Det här låter väldigt högstämt och idealistiskt. Men Hola hade också framställts som ett radikalismens fäste. Redan grundkonceptet var i vissa avseenden radikalt. Till skillnad från de flesta andra folkhögskolor rekryterade Hola medvetet inte bara jordbrukande ungdomar utan även ungdomar från industrisamhällen.

Det hade i viss mån sin förklaring i Ådalens blandning av jordbruks- och industribygd, men var också en medveten strategi för att föra samman ungdomar med olika bakgrund. Med industriungdomen kom givetvis den konservativa omgivningens

misstankar om socialism. Till detta kom att Hola från första början var en samskola, dvs. flickor och pojkar läste tillsammans. Vilka misstankar om otukt kunde inte det föranleda?! Ryktena om skolan som en socialisthärd tycktes bekräftade när Johan Sandlers son Rickard (senare framstående socialdemokratisk politiker och minister) år 1905 anställdes som lärare. Året därpå anklagades han för att ha delat ut antimilitaristiska flygblad. Det utmynnade dels i att Rickard Sandler tvingades begära avsked, dels i den utdragna så kallade Holastriden 1906–1910, då skolan för en tid miste sina anslag men samtidigt stärkte sin folkrörelseförankring.[5]

Något paradoxalt, men egentligen inte, utvecklade samtidigt denna påstådda härd för socialism, otukt och antimilitarism en alltmer utpräglad hembygdsideologi. När elevförbundets årsskrift gavs ut för andra gången år 1905 hette den *Hembygden. Organ för Hola folkhögskolas elevförbund*. Johan Sandler, årsskriftens redaktör, skrev att "I detta namn har red. velat inlägga kärnan av årsskriftens program. Arbete för hembygden! Utveckling av dess resurser! Friska tag för hembygdens blomstring i ekonomiskt, socialt och andligt hänseende. Lyftning åt hembygden! Vare det vår lösen!"[6]

Man kan också säga att betoningen av hembygden kom att tjäna som en radikal motoffensiv mot konservativa gruppers försök att med ensamrätt lägga beslag på fosterlands- och hembygdsretoriken. Det framkommer till exempel i den resolution, som antogs vid ett möte till stöd för skolan, anordnat av elevförbundet 1909.

> Mötet [...] uttalar [...] härmed sina innerliga sympatier för skolans verksamhet och det oavvisliga behovet av en folkbildningsanstalt som denna inom Ångermanlands ådal – härifrån har ju årligen utgått massor av lärjungar, som till 100-tals svenska hem spritt kunskap, odlingslust och kärlek till arbetet för höjandet av jordens produktions-

> förmåga, tillvaratagande av vad hembygden kan hava kvar från äldre tider av säregen kultur samt utvecklandet av ungdomens kärlek till hembygd och fosterland. Detta om något måtte väl vara ett arbete i fosterlandskärlekens och samhällsnyttighetens anda, varför även mötet vill uttala sin kraftiga protest mot de strypningsåtgärder, som från prästerligt och reaktionärt håll framkommit i syfte att beröva skolan såväl statsanslag som anslag från landsting, hushållningssällskap och kommuner, detta så mycket mera som de medel dessa anslag utgå ur äro allmänna medel, som inkommit till största delen från de lägst ställda i samhället.[7]

Nu kan någon undra vad det här har med Frans Bergvall att göra, han var ju nätt och jämnt skolmogen under Holastridens år. Jo, det jag vill hävda är att på Hola utvecklades en hembygdsideologi som på radikal grund betonade bildningens värde, i synnerhet vad gällde det egna landskapets och dess naturs och kulturs värden.

Jag vill också ta upp en näraliggande aspekt på just den bildning som folkhögskolan kunde förmedla och som sannolikt var av stor betydelse för Bergvall. Vi kan kalla det för bildningens emancipatoriska kraft. Och nu tar jag Albert Viksten till hjälp.

Han var elev vid Hola tio år före Bergvall och har i den självbiografiska romanen *Vindkantring* gett bilder från romanens Valla, verklighetens Hola folkhögskola. Huvudpersonen Per Erik (som givetvis föreställer Viksten) har drag och en bakgrund som starkt påminner om Bergvall.[8]

I detta sammanhang har jag särskilt fäst mig vid kapitlet "Kandidat Pehr", som syftar på den inte helt okomplicerade Per Hugo, andrelärare under Johan Sandler och den som efterträdde honom som rektor när Sandler gick i pension 1922, samma år som Bergvall kom till Hola. Viksten beskriver lektionstimmarna med "kandidat Pehr" som "högtidsstunder, parade med en pi-

nande oro för att tiden inte skulle räcka till och att fattningsförmågan var så begränsad".

Om undervisningen i biologi och geografi skriver han följande:

> Upptäckter i nya länder, tingens mångfald, varelsernas variationsrikedomar i former och livsbetingelser, skönheten i detaljer och enhet. Sedan sin första barndomstid hade han i ensamhet levat med i detta spel, med aldrig sinande intresse studerat livet i gräsets urskogar, lyssnat till fågelslagen, och försökt intränga i den gåtfulla värld som låg utanför människans. Här hade han studerat på egen hand, med spanande ögon, spänt hörselsinne och med hjälp av den litteratur i ämnet han kunnat komma över. Här var han mera på fast mark, och här var världen inte så förbryllande ny. Men i allt vad han fick lära fanns rottrådar in i vad han förr visste, och det gick upp för honom att själva vetenskapen med alla sina förgreningar var ett enda sammanhang, en mäktig stam, kunskapens träd. På gott och ont.

Och Viksten fortsätter:

> En gång hade Per Erik drömt om att bli biolog. Han hade fått nöja sig med att på snåla fristunder vara sin egen lärare och utan hjälp från andra treva sig fram i okända marker. Nu skulle han i stället viga sitt liv för att framtidens alla medborgare skulle få vägen öppen till kunskapens värld. Nu visste han, att detta endast kunde ske genom att omdana samhället.

Så långt Albert Viksten. Jag har förstås ingen aning om huruvida Bergvall upplevde det på likartat sätt. Men visst ligger det nära till hands att tänka så.

Rimligtvis var det också studierna vid Hola som gjorde det möjligt för Bergvall att söka till seminariet i Härnösand.

Härnösands seminarium

Jag vet inte hur seminarietiden påverkade Bergvall. Generellt kan man, för att citera historikern Christina Florin, säga att lärarna genom sin utbildning vid seminarierna fick en kulturell kompetens som gjorde det möjligt för dem att uppträda i sina lokalsamhällen som kulturskapare. De fick sång- och musikutbildning, de förestod biblioteken, en ny pedagogik utvecklades, inte minst med hjälp av landets kulturelit, personer som Selma Lagerlöf, Verner von Heidenstam, Elsa Beskow, Alice Tegnér och så vidare.[9]

Vad gäller seminariet i Härnösand kan det i sammanhanget vara värt att notera att inte bara Johan Sandler, Holas skapare, hade en bakgrund där. Frans Bergvalls äldre like, hembygds- och folklivsforskaren O.P. Pettersson från Vilhelmina, fick sin skollärarutbildning där och skolades av Johan Nordlander. Och vid Härnösandsseminariet hade även ytterligare en av Bergvalls likar, den något äldre Levi Johansson från Frostviken, fått sin folkskollärarexamen. Levi Johansson blev för övrigt också han hedersdoktor för sina språkliga, folkloristiska och etnologiska uppteckningar.[10]

Men det var före Bergvalls tid. Ändå finns här ett uppslag som jag aldrig tidigare reflekterat över. Folkskollärarna Frans Bergvall, O.P. Pettersson och Levi Johansson är rimligtvis inte unika som amatörforskare. Kanske var det så att folkskollärarna övertog prästernas traditionella roll som "ortsmeddelare" och just amatörforskare?

Det fanns också annat kring seminariet som måste ha gjort stort intryck på Bergvall och som sannolikt i mångt och mycket formade hans framtida vetenskapliga verksamhet. Och då

är vi åter vid det tidiga 1900-talets intresse för hembygden i olika former.

Vid seminariet i Härnösand hade funnits en lärare vid namn Theodor Hellman. När Bergvall kom dit hade han visserligen lämnat den tjänsten, i stället var han åren 1920–42 folkskoleinspektör för Norra Ångermanland. Bergvall måste alltså ha haft kontakt med honom, troligen på många sätt.

Om Hellman kan enklast sägas att han var Ångermanlands, kanske till och med Norrlands Arthur Hazelius. Han var mannen bakom Murberget, det nuvarande länsmuseet i Härnösand, och mycket, mycket annat.

Och nu tänker jag ägna mig ett tag åt Hellman och de aktiviteter han var inblandad i. Det för oss åter bakåt till tiden före Bergvall, men jag är övertygad om att det jag berättar hade stor betydelse för Bergvalls framtida gärning.

Upptäckten av hembygden

Theodor Hellman studerade i Uppsala strax före och några år efter föregående sekelskifte för att bli präst. Men han kom snart att påverkas av andra idéer, framförallt den tyske fysiologen och psykologen Wilhelm Wundts monumentala fembandsarbete *Völkerpsychologie*. Enligt Wundt är uppgiften för folkpsykologin att studera de psykiska förlopp, som ligger till grund för de mänskliga samhällenas allmänna utveckling och för uppkomsten av gemensamma andliga skapelser av allmängiltigt värde, till exempel språk, myt, sed, rätt och religion. Man kan säga att det handlar om utvecklingen av "folklynnet" eller "folk- och nationalkaraktärer".

Enligt Sven Wallmark, som tecknat ett porträtt av Hellman, läste denne och fascinerades. "Hans sedan tidiga år starka intresse för hembygdens folkliv och traditioner slog ut i full låga."[11]

Och intresset för hembygden var verkligen något som låg i tiden åren efter sekelskiftet mellan 1800- och 1900-talet. Det märkliga med det för oss så invanda begreppet "hembygd" är att det faktiskt slog igenom så sent. Vi kan förstås söka en bakgrund i 1800-talet, romantiken och det intresse för "folkets kultur" – dialekter, sägner, visor etc. – som växte fram då. Men hembygden som idé är faktiskt en tidig 1900-talskonstruktion, man skulle nästan kunna säga en uppfinning.[12]

Jag brukar illustrera den här upptäckten och uppfinningen av "hembygden" med hjälp av "uggleupplagan" av *Nordisk familjebok* från början av 1900-talet.

I volym 11, "Harrisburg till Hypereides", tryckt 1909 (men givetvis författad och sammanställd några år tidigare), borde vi hitta olika begrepp på temat hembygd. Men *Nordisk familjebok* ger märkligt nog inga upplysningar. Där finns endast en kortare artikel om "Hembygdskonst", som av uppslagsverket beskrivs som "en modern riktning inom litteraturen, som söker ge en motsats och ett komplement till de något internationellt färgade nutida storstadsskildringarna genom att göra landskap, människor, språk, seder från författarens hembygd till hufvudmotiv för hans framställning". Begreppet har enligt uppslagsboken skapats i Tyskland, men även "den nutida svenska vitterheten" uppvisar "ett synnerligen lifligt intresse för provinsiell natur- och folkskildring". Som exempel nämns bland annat Fröding och Lagerlöf för Värmland, Karlfeldt för Dalarna, Karl Erik Forsslund för Bergslagen, Ola Hansson för Skåne och Pelle Molin för Ångermanland. Den sistnämnde var för övrigt länge den mest läste författaren på Hola.

Till det som gör uppslagsverk så intressanta hör emellertid att de ofta utrustas med ett supplement med tillägg. Så även den klassiska "uggleupplagan". I volym 36, "Globe till Kövess", tryckt 1924, finner vi desto rikare uppgifter på temat hembygd. Det börjar med en lång artikel om "Hembygdsforskning", fortsätter med artiklar om "Hembygdsförbund", "Hembygdsföre-

ning", "Hembygdsgårdar", "Hembygdskurser", "Hembygdsmuseum" och "Hembygdsundervisning" för att sluta med ännu en lång artikel om "Hembygdsvård".

Det är uppenbart att något skett mellan volym 11 och volym 36, mellan 1909 och 1924. Hembygden som idé, som föreställning och begrepp har etablerats. Hembygden har så att säga utvecklats som arena för konstruktionen av lokal och regional identitet. Processen skulle också, som sagt, kunna karaktäriseras som en upptäckt och uppfinning av hembygden.

Det var förstås många omständigheter som medverkade till det här. Men jag skulle vilja peka på en som kom att få långtgående konsekvenser, inte minst i vårt sammanhang: unionsupplösningen 1905.

Folklivsforskaren Sigurd Erixon har skrivit, att efter upplösningen "vidtog den sociala och ekonomiska konsolideringens epok, som krävde mobiliseringen av alla krafter och tillgångar, där varje bygd behövde vara med och även kulturarvet måste medräknas".[13] Det vore lätt att uppfatta ett sådant uttalande som retorik. Men det bekräftas av andra "som var med". Eric Festin, Theodor Hellmans motsvarighet i Jämtland och då studentkamrat i Uppsala, har berättat att unionsupplösningen väckte "en sundare nationalkänsla" och födde "en hembygdsrörelse av solidare struktur". När Norge gick förlorat gällde det att "inom vårt lands egna gränser bättre tillvarataga vårt eget, skapa nya värden och ge åt hembygden, vad hembygden tillhörer".[14] Theodor Hellman har på liknande sätt talat om unionsupplösningens betydelse. Sven Wallmark skriver att Hellman gärna berättade "om vilket överväldigande starkt intryck det gjorde på honom, när han en dag nere i Uppsala för första gången fick se den nya svenska flaggan utan unionsmärke hissad. Han kände i den stunden en ofrånkomlig maning att slå vakt om den svenska kulturen och åt kommande släkten bevara dess minnesmärken."[15]

Norrländska Studenters Folkbildningsförening

Unionsupplösningen utlöste bl.a. en patriotisk våg bland studenterna i Uppsala. Resultatet blev, på initiativ av just Hellman, Norrländska Studenters Folkbildningsförening (NSF) – en förening med ändamål "att inom hembygden verka såväl för folkupplysningens sak i allmänhet som särskilt för en större och noggrannare kännedom om hembygden, dess natur, språk, historia och minnen".

NSF organiserades i olika avdelningar som skulle bedriva hembygdsforskning. Där fanns bland annat en landsmålsavdelning, en sång- och musikavdelning och en fornminnesavdelning. Man sände också ut "Utkast till stadgar jämte råd och upplysningar för folkbildnings- och hembygdsföreningar" till alla norrländska socknar, gav ut en föreläsningskatalog över norrländska föreläsare med hembygdsämnen och anordnade hembygdskurser.[16] Enligt Richard Sandler, som 1907 berättade om föreningens verksamhet i *Social tidskrift*, hade hembygdskurserna ett dubbelt syfte. De skulle dels fördjupa hembygdskänslan, dels öka intresset för det rena kunskapsmomentet "då det får suga sin näring ur en alltid förut befintlig, mer eller mindre medveten hembygdskänsla". I vårt sammanhang är det intressant att Sandler som exempel på föreningens verksamhet bland annat anger att genom "instruktionskurs af fackman har ett antal föreningsmedlemmar utbildats för vetenskapliga landsmålsundersökningar" samt utdelat fyra landsmålsstipendier. Som något av ett kuriosum kan också nämnas att Sandler, som alltså tidigare anklagats för antimilitaristisk agitation, nu kan berätta att föreningen sommaren 1907 anordnade särskilda värnpliktskurser. Denna "fälthögskola" var förlagd till tre mötesplatser, Sollefteå läger, Sollefteå träng och Mohed.[17]

Apropå Sandler kan jag inte låta bli att citera ett avsnitt från *Hembygden*, organet för Hola folkhögskolas elevförbund, från unionsupplösningens år.

> Runt omkring oss sjuder det af den lifligaste fosterländska hänförelse. Det murknade ramlar och det nya friska växer fram. Och vi, hvad göra vi? Säg du Ångermanländska ungdom, är det icke nu dags att uppstå ur sömnen!
>
> Se omkring dig i din hembygd!
>
> Den är vacker, icke sant? Du älskar den. Ditt bröst vidgas, och dina ögon glänsa, då du efter någon tids bortavaro återser torfvan, där du lekt som barn. Men huru mycket återstår ej att göra där? Hvad kan icke just *du* göra om du tager itu med friska tag! ... Må vi därföre, glömmande allt som varit förargligt och sargande för oss uti 1905 års unionshistoria, såsom ett samladt intryck från 1905 bränna in i våra själar: *Nu är det tid att uppstå ur sömnen, nu är tid att spänna senorna, nu är tid att pröfva krafterna, nu är tid att stiga – eller falla.* Upp därför du Ångermanländska ungdom till ärlig, uthållig, insiktsfull kamp för ett nytt stormaktsvälde inom Sveriges gamla gränser under dess rena, vackra, blågula fana![18]

Så kunde det låta från denna påstådda härd för socialism, otukt och antimilitarism.

Hembygdskurser

Åter till Norrländska studenters folkbildningsförening. Ett led i folkskollärarryrkets professionalisering var, som Christina Florin skriver, allmänt en omfattande fortbildningsverksamhet. "Förutom kurser som anordnades i samarbete med landsting, hushållningssällskap och folkhögskolor förekom också akademiska sommarkurser" i samarbete med universiteten i Lund och Uppsala.[19] Sommarkurser, och nu citerar jag *Nordisk Familjebok* från 1917, är "namn på de föreläsningar och öfningar, som vid universitet och

högskolor efter läseterminens slut under sommaren dessas professorer eller docenter m.fl. höllo för en större allmänhet, särskildt folkskolornas lärare och lärarinnor, för att meddela vissa vetenskapers grunder eller nyaste resultat".

Det var en omfattande verksamhet, även benämnd feriekurser eller, med det engelska begreppet "university extension" (på svenska 'universitetsutvidgning'), som alltså främst var riktad till folkskolans lärare och lärarinnor.

Till detta ville även Norrländska Studenters Folkbildningsförening bidra. I en tillbakablick, publicerad 1917, berättar Hellman, att man dessutom ville ge impulsen till en nyorientering av det folkbildningsarbete som sommarkurserna stod för. De hade nämligen, som han skriver, "svävat ut på vidderna, utan begränsning och utan princip för vad som skulle utväljas, gav det ett stänk här och ett stänk där från vetandets alla områden. De norrländska studenternas folkbildningsförening däremot", fortsätter han, "inriktade redan från början sitt arbete på ett spridande och vidgande av kunskapen om vår egen nationella odling". Det ledde till de så kallade hembygdskurserna. De första hölls i Härnösand sommaren 1907 med flera prominenta akademiker bland föreläsarna. En ny hembygdskurs gavs i Härnösand 1908.[20]

I sin tillbakablick skriver Hellman om en viktig slutsats av dessa hembygdskurser. Inom nästa alla ämnen som föreläsningarna behandlade hade det visat sig att forskningen var eftersatt och att det fortfarande fanns mycket oupptäckt källmaterial ute i bygderna eller i arkivens gömslen. Om bildningsarbetet skulle kunna inte bara börja utan även fortsätta måste "ett omfattande insamlingsarbete av forskningsmaterial påbörjas och kvalificerade krafter intresseras för och bindas vid detta materials bearbetande. Det var på detta sätt", skriver Hellman, "hembygdskurserna födde tanken på en bestående sammanslutning för nationell forskning, för hembygdsforskning, en sammanslutning, som både kunde uppsamla materialet för denna forskning

och sörja för dess vetenskapliga bearbetande." Han fortsätter: "Och redan omedelbart efter kursernas avslutande upptogs ock till behandling bland intresserade inom kursbestyrelsen ett förslag, att för hela den norrländska hembygden, som kanske mer än någon annan bygd av vårt land låg som det stora okända landet, bilda en sammanslutning i och för denna bygds utforskande såväl med hänsyn till dess natur som kultur." Så bildades Föreningen för norrländsk hembygdsforskning våren 1909, inte minst sedan regeringen beviljat ett större konst-, hemslöjds- och hantverkslotteri som resulterade i den då ansenliga grundplåten 200 000 kronor.[21]

Föreningens uppgift var enligt stadgarna, "att genom insamlandet af material för en norrländsk hembygdsforskning och genom detsammas vetenskapliga bearbetande vinna och genom biblioteks- och undervisningsverksamhet sprida större och noggrannare kännedom om Norrland, dess natur, språk, historia och minnen samt på grundvalen däraf ingjuta en varaktig känsla för hembygd och fosterland".[22]

Arbetet fördelades på sex avdelningar: en för naturhistorisk forskning, en för arkeologisk och kulturhistorisk forskning, en för folkmålsforskning, en för insamlande och studier av folkmusik, en för biblioteksverksamhet och en för undervisningsverksamhet.

Jag tänker inte gå in på varje avdelning – den som i efterhand framstår som den mest framgångsrika, och som nog från första början var mest gynnad, är avdelningen för arkeologisk och kulturhistorisk forskning, eftersom den i sig innehöll uppgiften att vårda det kulturhistoriska museet, det som så småningom skulle bli Murberget och länsmuseet. Men två avdelningar har direkt anknytning till Bergvalls senare verksamhet.

Om avdelningen för naturhistorisk forskning heter det i stadgarna bland annat att inom avdelningens verksamhet faller att "tillvarataga, beskrifva, söka få inhägnade och skyddade s.k. naturminnesmärken" för att, som Hellman skriver i sin tillba-

kablick, "bevara åtminstone några fläckar här och där av orörd natur, sådan den ter sig före människans omgestaltande ingripande".[23] Så här i förbifarten kan väl även nämnas, att det var just år 1909 som Sverige fick sin första naturskyddslagstiftning och Sveriges naturskyddsförening bildades.[24]

Än mer relevant i vårt sammanhang borde avdelningen för folkmålsforskning vara. Dess uppgift var enligt stadgarna "att samla och bearbeta allt, som kan bidra till en noggrann kännedom om de norrländska folkmålen, såsom ordförråd, uttal och talesätt, ordspråk, sagor och sägner samt om möjligt uppta ett norrländskt ortnamnsarbete".[25]

I tillbakablicken 1917 skriver Hellman att folkmålsundersökningarna och uppteckningarna av dialekter ännu inte hunnit börja, men det är bråttom, "de gamla falla undan och med dem dö de gamla ouppblandade målen". Men avdelningen har i alla fall börjat ett framgångsrikt arbete med insamlandet av "sagor, sägner, äventyr, skrock, seder och bruk m.m., och redan äger den tillhopa över 4 000 nummer dylika uppteckningar". Sedan fortsätter han dock:

> [...] här är också arbetsfältet omfattande, och här fordras energiskt och intensivt arbete för att rädda allt, som ännu lever kvar på folkets mun, innan det blir för sent... Ty även här är det de gamle, man har att hålla sig till, de som leva kvar från en tid, då det ännu ansågs som en helig plikt att vårda, bevara och tradera arvet från släktled som gått. Delar av Medelpad och Jämtland samt Ångermanlands kustsocknar äro hittills undersökta i detta avseende, vadan ännu stora delar av det vidsträckta Norrland återstå.[26]

Det jag nu berättat om avdelningarna för naturhistoria och för folkmålsforskning passar ju som hand i handske in i Bergvalls "profil". Men, måste ju då invändas, 1909 var Bergvall sex år, 1917, när Hellman berättade om verksamheten inom Föreningen

för norrländsk hembygdsforskning, fjorton år. Och det är förstås riktigt. Han kan inte ha kommit i kontakt med något av detta. Men då kommer vi till den kanske viktigaste avdelningen inom Föreningen för norrländsk hembygdsforskning, den för undervisningsverksamhet.

Hembygdsundervisning och hembygdsforskning

Dess betydelse var inte så starkt betonad i de ursprungliga stadgarna. Man förstår att det handlade om undervisning i hemslöjd och det finns också en intetsägande formulering om att hembygdskunskapen ska komma till sin fulla rätt i skolornas undervisning. När Hellman skriver 1917 blir intrycket annorlunda. Hemslöjden, såväl den manliga som den kvinnliga får givetvis sitt vederbörliga utrymme. Men betydligt intressantare är det han skriver under rubriken "De vetenskapliga kurserna i hembygdsforskning och hembygdsundervisning för folkskolans lärare". I dessa kurser, menar han, "sammangå så att säga alla trådarna från föreningens olika verksamhetsavdelningar, och i dem toppar föreningens hela arbete".

Han fortsätter, och nu ger jag ett långt, men enligt min mening i sammanhanget relevant citat:

> Den kännedom om hembygden och fosterlandet, som genom verkställda materialinsamlingar och vetenskapliga bearbetningar därav vunnits, skall ej ligga som en död kunskap, nedlagd på sin höjd i avhandlingar och svåråtkomliga tidskriftsuppsatser, den skall ut i de vidaste kretsar av vårt folk och bli till själva kärnan i dess tankekrets och känsloliv. Från denna synpunkt låg därför ingenting närmare till hands än att för föreningens syften söka vinna folkskolans lärarekår, den kår som i sin gärning just träffar det övervägande stora flertalet av vårt folk, och få dem ak-

> tivt med i detta arbete på hembygds- och fosterlandskunskapens spridande. Med denna kår en gång med kunde man med kännedom om dess obrutna kraft och gång på gång manifesterade bildningsintresse syfta betydligt högre. Väl förberedd och rustad skulle den ej blott meddela de vunna kunskapsresultaten, den skulle, vad mer är, kunna uppta själva det nationella forskningsarbetet och med sin rikedom på krafter bli ett välbehövligt tillskott till hembygdsforskarnas hitintills oansenliga skara.[27]

År 1914 började den första kursen i hembygdsforskning och hembygdsundervisning för just folkskollärare i Härnösand. Kursen var tvåårig och gavs under två månader varje sommar.[28] Mätt med vår tids mått skulle man kunna säga att det var en 20-poängskurs. Men såväl undervisningsintensiteten som lärarnas kvalifikationer översteg vida det vår tids studenter på A-nivå ställs inför. Bland lärarna den första sommaren kan t.ex. nämnas musikhistorikern och folkminnesforskaren Tobias Norlind, sedermera föreståndare för Musikhistoriska museet samt professorn i slaviska språk, Johan Lundell, känd inte minst som skaparen av det s.k. landsmålsalfabetet. Andra sommaren, 1915, medverkade bland andra Sune Lindqvist, från 1916 professor i nordisk och jämförande fornforskning vid Uppsala universitet, Nils Ahnlund, från 1928 professor i historia i Stockholm och Henrik Cornell, 1931 professor i konsthistoria i Stockholm.

Jag vet inte hur länge dessa kurser i hembygdsforskning och hembygdskunskap pågick – den sista tryckta redogörelsen för sådana kurser i Libris katalog gäller en kurs 1920. Men att det inte finns en tryckt redogörelse i Libris behöver förstås inte innebära att liknande kurser upphörde.

I Maria Rieck-Müllers och Olof Högbergs arbete *Medelpad och Ångermanland. Läsebok för skola och hem*, utgiven 1920, skriver Olof Högberg om Föreningen för norrländsk hem-

bygdsforskning som "Folkuniversitetet i Härnösand".[29] Hellmans förhoppning, berättar Sven Vallmark, var också att hembygdskurserna för lärare skulle bli en permanent institution och så småningom övergå till en lärarhögskola för hembygdsforskning och hembygdsundervisning. Regeringen godkände också planen för en sådan lärarhögskola, men osäker ekonomi sänkte projektet.[30] Tänk om Hellman hade lyckats – då hade med all sannolikhet Norrlands universitet legat i Härnösand och inte i Umeå!

Hembygdsläran

Hembygdens nya status kan sägas ha fått sin verkliga bekräftelse nationellt år 1919, när folkskolan fick ny undervisningsplan med det nya ämnet hembygdsundervisning. Ämnet ingick i småskolans första och andra klass samt folkskolans första klass. Från och med fjärde klass avlöstes det av ämnena geografi, naturkunnighet samt historia. Målet med hembygdsundervisningen var enligt undervisningsplanens något omständliga formulering "att genom planmässiga, av barnen i deras omgivning gjorda iakttagelser och genom till dessa knutna enkla beskrivningar och berättelser samt lämpliga arbetsövningar för barnen förmedla övergången från hemmet till skolan, utveckla deras iakttagelseförmåga, ordna och vidga deras föreställningskrets och giva dem tillfälle till övning i att på olika sätt giva uttryck åt sina föreställningar samt på samma gång främja deras kännedom om hembygden, framförallt dess natur och arbetsliv." Det var framförallt hembygdens geografi och naturförhållanden som uppmärksammades i anvisningarna, men även Hembygdens "historiska minnen och sägner" lyfts fram.[31]

Theodor Hellman gav år 1922 ut en liten skrift, *Hembygdsundervisningen i folkskolan. Ett försök till ämnets metodiska planläggning*. Det är intressant att se att han där ibland talar om "hem-

bygdsläran" i bestämd form. Man kan nog utan vidare säga att det handlade om en ny pedagogik eller rättare sagt en nygammal. Det var den gamla så kallade åskådnings- eller sakundervisningen i ny tappning. Det nya var att man begränsade sig till föremål och företeelser som stod att finna i hembygden. Borta var, som det hette, "den schematiska planschkulten" med främmande länders djur och växter.[32]

Jag ska inte fördjupa mig i Hellmans anvisningar, t.ex. om hur man utifrån ett potatisland kan vidga sin kunskapshorisont, jag vill bara göra några observationer som kan ha relevans i vårt sammanhang.

Tanken med åskådningsundervisningen med material från den egna hembygden var inte minst att barnen skulle öva upp sin observationsförmåga. Och att de skulle lära sig att förmedla iakttagelserna i, som det hette, "korta men fullständiga satser". Hellman skriver vidare:

> Och i detta sammanhang må påpekas, att när det gäller landsbygdens barn, må de gärna under hembygdstimmarna uttrycka sig på sin dialekt. Tillräckligt ordkarga äro de förut under sina första skolår, och skulle då också kravet ställas på dem, att de skulle uttrycka sig på högsvenska, ett språk som de långt ifrån kunna, skulle hela denna första undervisning i brist på svar löpa fara att bli fullständigt förfelad. Och för övrigt må skolan göra sitt till för dialekternas vidmakthållande. Riksspråket måste ju läras, men det kan gå vid sidan av dialekternas uppehållande, så att skolan får sina tvänne språk, sitt högtids- och sitt vardagsspråk. Och klädd i dialektens, i vardagsspråkets skrud fyller hembygdsundervisningen sin uppgift på ett långt innerligare och djupare sätt, dess föremål smälta samman med de ord och vändningar och tonfall, som äro bygdens egna och vari dess speciella kynne fått sin återspegling.[33]

Det är också intressant att läsa hans framställning om den så kallade speciella hembygdsundervisningen under det tredje och fjärde skolåret, som ska ge en "generalvy" över naturen och människolivet.

Den inleds med kartan, sedan följer vattnet, dess egenskaper och aggregationstillstånd, solen som värme- och ljuskälla och en del andra klimatologiska företeelser. Därefter geologiskt-geografiska iakttagelser, olika berg- och jordarter samt "hembygdslandskapets geologiska daning och utvecklingshistoria".

> Från de på den yttersta klippan framspringande mossarna har sedan undervisningen att framgå genom de olika växtskikten och viktigaste växtsamhällena och påvisa den roll de spela i landskapets gestaltning. Genom en serie växter, från lägre till högre utvecklingsformer ... skulle övergången förmedlas till djurlivet, som i en liknande serie skulle kulminera i människan. I och med människan har framställningen att gå in på den begynnande odlingen och genom några huvudskikt i bygdens och landskapets bebyggelsehistoria, belysta förmedelst fornlämningar, såväl fasta som lösa, mynna ut i behandlingen av hembyn och hemgårdarna, deras utveckling från äldre till nuvarande former samt deras arbetsliv i dess utveckling från gången till närvarande tid.[34]

Hellman konstaterar, inte utan rätt, att det här är ett omfattande kunskapsstoff och att för de flesta skolor torde "nog själva det material, varur denna hembygdsundervisning har att framarbeta sitt lärostoff, alltfort ligga oupphämtat ute i bygden".

Ska en verklig hembygdsundervisning komma till stånd måste man därför börja samla material i varje skoldistrikt. Det är ett arbete som inte bara borde omfatta alla lärare och lärarinnor utan även skolrådsledamöter och andra intresserade som kunde, föreslår Hellman, bilda ett slags hembygdsutskott.

> Allt vad som sammanfördes, det må nu vara stenar, växter, uppstoppade djur, kulturhistoriska föremål såsom redskap, bohag, klädedräkter eller teckningar, fotografier, uppteckningar av dialektprov, av seder, bruk, sagor, sägner m.m., allt skulle bli till en socknens och skolans gemensamma samling och arkiv. Och här i denna samling skulle sedan varje lärare för skolans uppgifter börja bearbetningen, börja söka finna sig till rätta med sin hembygdsundervisning.[35]

Enligt de knapphändiga biografiska uppgifter jag har om Bergvall började han sitt uppteckningsarbete och sin dokumentation av Edsele kultur- och naturhistoria under 1920-talet. Det är väl inte alltför djärvt att gissa att han var påverkad av den samtida hembygdskulten och en strävan att på sitt sätt och på sin plats bidra till att Hellmans program förverkligades.

Noter

1 De knapphändiga uppgifterna om Bergvalls personliga bakgrund har främst hämtats från Åsa Nyman, "Frans Bergvall 1903–1995". I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1996.

2 Hola folkhögskolas historia ur olika perspektiv tecknas i Eva Åhlström (red.), *Hola folkhögskola 1896–1996. En jubileumsskrift*. Nyland 1996. En ingående skildring av de första decennierna och stridigheterna kring folkhögskolan ges i Eric Sjöqvist, *Spelet om Hola. Kulturkamp kring en folkhögskola*. Härnösand 1986.

3 Johan Sandler, "Det väsentliga i folkhögskolans arbete". I: Johan Sandler, *Hägringar och verklighet*. Stockholm 1939. De blockcitat ur talet som återges finns på s. 122 f.

4 Ibid, s. 124.

5 Holastriden skildras ingående i Sjöqvist, a.a.

6 För genomgången av elevförbundets årsskrift har jag haft stor hjälp av Per Franssons opublicerade avhandlingskapitel "'Identitetsbildning' i ett jämförande perspektiv. Hola folkhögskola, hembygdsbe-

greppet och Det Nya Sverige." Mitthögskolan, Östersund, u.å.. De citat ur årsskriften, som jag utnyttjar fortsättningsvis, kommer från Franssons manus. Det aktuella citatet kommer från *Hembygden* 1905, 3.

7 *Hembygden. Årsbok för Hola: redogörelse för Hola folkhögskolas och Hola lantmannaskolas verksamhet under dess 13 verksamhetsår 26 okt. 1908 – 1 aug. 1909*, 80.

8 Albert Viksten, *Vindkantring* (första upplaga Stockholm, 1953, här Härnösand, 1990). De citat som återges finns på s. 235.

9 Christina Florin, *Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906*. Umeå 1987, 94.

10 Uppgifterna om O.P. Pettersson och Levi Johansson är hämtade från *Norrländsk uppslagsbok*.

11 Sven Vallmark, "Norrlandsforskningens nestor", *Ångermanland* 1958, 66.

12 Jag har utvecklat denna tematik i ett flertal uppsatser, se t.ex. Bosse Sundin, "Hembygden som idé. Konstruktionen av lokal och regional identitet". I: Lennart Palmqvist & Stefan Boman (red.), *Museer och kulturarv*. Stockholm 1997. Den följande framställningen om "upptäckten av hembygden" bygger delvis på denna uppsats.

13 Sigurd Erixon, "Folklivsforskningen och hembygdsrörelsen" I: *Svensk bygd och folkkultur i samling, forskning och vård*, del I. Stockholm 1946, 26.

14 Avsnittet bygger på Festins självbiografiska anteckningar som förvaras vid Landsarkivet i Östersund.

15 Wallmark, a.a., 67.

16 Eric Festin, *Norrländska studenters folkbildningsförenings i Uppsala verksamhet HT. 1905 – VT. 1910. Kortfattad redogörelse*. Östersund 1910.

17 Rickard Sandler, "Norrländska studenters folkbildningsförening", *Social tidskrift* 1907, 375f.

18 *Hembygden* 1905, 4f.

19 Florin, a.a., 94.

20 Theodor Hellman, "Föreningen for norrländsk hembygdsforskning. Dess uppkomst, arbete och uppgifter". I: *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning*, häfte 1. Härnösand 1917.

21 Ibid, 7.

22 *Stadgar för Föreningen för Norrländsk Hembygdsforskning.* Härnösand 1909, 1.

23 *Stadgar,* a.a., 4 och Hellman,, "Föreningen for norrländsk hembygdsforskning. Dess uppkomst, arbete och uppgifter", 8.

24 Jfr Bo Sundin, "Environmental Protection and the National Parks". I: Tore Frängsmyr (red.), *Science in Sweden. The Royal Swedish Academy of Sciences 1739–1989.* Science History Publications, U.S.A., Canton, MA, 1989.

25 *Stadgar,* a.a., 5.

26 Theodor Hellman, "Föreningen för norrländsk hembygdsforskning. Dess uppkomst, arbete och uppgifter". I: *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning,* häfte 1. Härnösand,1917, 35f.

27 Ibid, 42.

28 Det följande bygger på Theodor Hellman, *Redogörelse för de av föreningen sommaren 1914 i Hernösand med statsunderstöd anordnade vetenskapliga kurserna i hembygdsforskning och hembygdsundervisning för norrländska folkskollärare.* Hernösand 1914.

29 *Hembygdsböckerna. Läseböcker för skola och hem. Medelpad och Ångermanland* (första delen). Stockholm 1920, 203.

30 Vallmark, a.a., 73.

31 *SFS* 1919:880.

32 Theodor Hellman, *Hembygdsundervisningen i folkskolan. Ett försök till ämnets metodiska planläggning.* Härnösand 1922, 5.

33 Ibid, 10f.

34 Ibid, 12.

35 Ibid, 13.

LILLIAN RATHJE

Folkmedicinen och Frans Bergvall

Frans Bergvall kom att under en rad decennier upptecknа ett stort och brett material angående sin hemsockens folkkultur. Ett av de områden han intresserade sig för var folkmedicin. En stor del av hans insamlade material rör växter, deras folkliga benämningar och deras olika användningsområden, bl.a. som medicin. Hans uppteckningar behandlas i en annan artikel i denna publikation och jag kommer därför att här ge en allmän beskrivning av folkmedicinens principer och ge några exempel på folkmedicin som använde sig av andra botemedel.

Folkmedicin

De grundläggande principerna inom folkmedicin är desamma i hela världen och sättet att bedöma medicinens effektivitet skiljer sig från det moderna synsättet. Inom folkmedicinen görs inga försök att skilja mellan medicinens effekt på kropp och på själ. Sjukdomar betraktas inte enbart som ett fysiskt problem, utan ses som ett existentiellt problem. Mediciner som inte innehöll magiska formler eller riter ansågs inte effektiva. Motiven för att använda en viss medicin hämtades inte genom praktiska experiment utan var grundade i en mytisk verklighet. Motivet för att använda en viss medicin kunde vara myten om den förste patienten som led av en viss sjukdom och den medicin och den behandling som då användes eller som avslöjades

av något övernaturligt väsen.

Om inte myten och det ceremoniella återskapandet var med vid botandet var behandlingen utan värde. Det är troligt att den mytiska förklaringen är så dominerande i folklig medicin att man inte visste vilken effekt medicinen i sig hade. Folkmedicin är således inte en naturvetenskap, varken som grundforskning eller som tillämpad vetenskap. Erkända kunskaper används för att bekämpa sjukdomar, men botande är mer en social vetenskap, eftersom målet är socialt.

Nästan all folkmedicin innehåller magiska och religiösa aspekter och de irrationella och övernaturliga elementen är nästan alltid närvarande. I vissa situationer ses dessa element som nödvändiga och effektiva, och det är därför ingen mening att skilja mellan naturlig och övernaturlig folkmedicin. Även användandet av effektiva örter sker med hjälp av olika irrationella faktorer som riter, observanser och tabun av skilda slag. Vad vi skulle kunna kalla rationell medicin har således ofta styrkts med hjälp av magin och således dragits in i den irrationella zonen.

Inom folkmedicin finns det behandlingsmedel som verkligen är effektiva, andra är direkt farliga, men de allra flesta saknar någon som helst form av effektivitet. Enligt den folkliga synen är det t.o.m. tveksamt om sjukdomar som enkelt kan botas med droger alls skall behandlas som sjukdomar. De är bara något vanligt, utan intresse och fullständigt ofarliga. Varken mytiska förklaringar eller hjälp från en botare behövs och det behövs inga ceremoniella behandlingar. Det föreligger således inga behov att mobilisera den sociala institutionen, vilket är folkmedicinens huvudsakliga roll.

Man antar att 25 % av örterna verkligen var effektiva. Tillsammans med kunskap om andra relativt enkla men effektiva åtgärder, som folkmedicinen kände till – som kompresser, heta bad och enkel kirurgi – hade den i någon grad rimliga möjligheter att bota sjuka.

Sjukdomsorsaker

De föreställningar om sjukdomars natur och uppkomst som finns inom svensk folkmedicin existerar på många håll i världen. Ett av de äldsta kända beläggen på dessa föreställningar är de babyloniska prästläkare som på 3000-talet f.Kr. menade att sjukdomar orsakades av demoner i vatten, luft och jord. Exakt samma föreställningar återspeglar sig mer än 4000 år senare inom den svenska folkmedicinen, då många sjukdomar förklarades vara orsakade av väsen som bebodde och rådde över dessa platser. Dessa väsen kunde aktiveras på olika sätt. Främst skedde detta när de hämnades oförrätter genom att på magisk väg överföra sjukdomar på människorna.

Detta "onda" fick man inte nämna vid dess rätta namn, ty då skulle det onda hämnas ännu mera. I stället använde man sig av mystiska, otydliga omskrivningar – man sade t.ex. att man hade råkat ut för *jälakt*, att man kommit ut för *illt* eller andra liknande termer. Övernaturliga väsen inverkade på livets alla områden och många åkommor, även t.ex. benbrott, förklarades med att man på ett eller annat sätt förbrutit sig mot dessa väsen. Dessa väsen har främst ansetts orsaka de åkommor som man drabbats av på sjön eller ute i skog och mark. I Norrland har de övernaturliga väsen som kunde orsaka sjukdomar i huvudsak benämnts vittra eller rå. Även vissa djur, som får ses som substitut för de övernaturliga, kunde orsaka sjukdom. Bland dessa kan nämnas kråkor, skator, ormar och grodor.

Andra åkommor sågs som en direkt följd av de osaligas trolldomskonster. Genom trollskott eller häxeri kunde personer som dött en ond, bråd död eller människor som genom förskrivning till djävulen blivit invigda i den onda andevärlden orsaka sjukdom. Även personer med ond håg, ond tunga eller ont öga kunde på passiv väg skada andra, helt enkelt genom att enbart finnas i närheten. Odöpta barn måste t.ex.

skyddas mot personer med avundsöga, dvs. de som en gång förlorat ett barn.

De allmänt kloka och specialisterna

Folkmedicinen kan indelas i två grupper, dels den behandling som kunde skötas i de enskilda hemmen och dels den som handhades av botarna, de kloka. Många människor kände till hur småkrämpor och småsår skulle botas, samt användning och beredning av ett antal medicinalväxter. Flera magiska skyddsmedel var också var mans egendom. När detta inte räckte fick man tillkalla botarna "de kloka", kvinnor och män som kände till de värdefullaste folkmedicinska traditionerna, kunde hemliga formler och som genom detta var folkmedicinens egentliga fackmän. Förutom att bota människor och djur, kunde en del av dessa kloka även se ut tjuvar, laga kärleksdrycker och en hel del annat. Områden där dagens läkare utan tvekan ligger i lä.

Många kloka var dock specialister inom ett eller några få områden, t.ex. blodstämmare, ledslitare, åderlåtare, kopperskor och tandvärksbotare. De folkmedicinska botarna levde ofta i närsamhället och de fanns en eller flera att tillgå i varje socken. De livnärde sig ofta på samma sätt som befolkningen i övrig och hade samma normer och värderingar som dessa. Botarna ansågs besitta kunskaper utöver det vanliga, på både gott och ont, men de flesta hade ett gott rykte.

Sjukdomsdiagnos

Diagnosbegreppet och botemetoderna hänger nära samman med sjukdomsuppfattningen. Den antagna orsaken till sjukdomen, inte symptomen, har använts som kriterium för diagnos och botemetoder. Diagnosen syftade till att på magisk väg kom-

ma underfund med vilken handling och vilket väsen eller vilken medmänniska som orsakat åkomman. Detta kunde ske med hjälp av någon form av kristallskådning, i Norrland ofta genom att tillverka stenvatten.

När botaren skulle ta reda på vad som orsakat en sjukdom tog han tre heta stenar, en tagen från jord, en tagen från vatten och en tagen från luft (denna togs under ett vindfällt träd). De släpptes ned i kallt vatten och genom att se vilken sten som sjöd längst efter det att man släppt ned dem visste man varifrån sjukdomen kom.

Botemetoder

Då sjukdom ofta berodde på en störd relation till övernaturliga makter, syftade boten främst till att återupprätta ordningen i dessa relationer. Om man vill jämföra olika botemetoder är det därför viktigt att se att det är de olika sjukdomsförklaringarna som anger vilka botemetoder som skall användas. Samma sjukdom kan behandlas på totalt olika sätt, delvis för att det finns olika metoder i olika områden och delvis för att det är den antagna orsaken och inte symptomen som är huvudkriteriet vid diagnosen. Många botemetoder innehöll en magisk aspekt och syftade till att bota på ett övernaturligt sätt eller i kraft av traditionella, irrationella procedurer. Både de magiska botemetoderna och de magiska "medicinerna" var ämnade att fördriva eller skrämma bort sjukdomsalstraren, att blidka denne genom t.ex. offer eller att bryta trolldomen med motmagi, såsom att sända tillbaka skott.

De två huvudsakliga kategorierna i botandet är destruktiv magi och positiv magi. Den första tar bort sjukdomen från patienten genom att förstöra den eller genom att överföra den till något annat objekt, medan den andra stärker patienten och ökar hans motståndskraft.

Destruktiv magi kan indelas i tre grupper, konkreta aktioner, symboliska handlingar och magiska läsningar. Konkreta aktioner innebär att man botade patienten genom att ta bort eller förstöra ett organ som tros sammanhänga med sjukdomen. Sjukdomar kunde lämna kroppen med blod genom åderlåtning och koppning eller genom lymfa och var, som framkallades i medvetet anlagda sår. Metoder för detta var att anlägga hank, att anlägga fontanell, att bränna tunder eller att använda sig av dragplåster.

Till symboliska handlingar hör alla metoder som innefattar substitution, genom vilken man försöker kurera sjukdom. En person skär t.ex. samma antal skåror i en träbit som han har vårtor och gräver ner träbiten med en önskan om att vårtorna skall försvinna, när träbiten ruttnar (homeopatisk magi) eller så stryker personen en bit fett över vårtorna och gräver sedan ner fettet så att fåglar och andra djur inte kan få tag i det. När fettet ruttnat är vårtorna borta (infekterande magi). Närbesläktade metoder var "jord-dragning" och "smörjning" (träddragning). Dessa båda metoder grundades troligen på "det ovanliga hålets" magiska, ontavvärjande egenskaper. De sistnämnda har i Norrland främst använts vid botande av "riset" (som förutom engelska sjukan även betecknade en rad andra åkommor och tillstånd). Andra metoder att komma tillrätta med sjukdom var att "sända bort" (t.ex. med hjälp av död mans hand) eller att "kasta ut för ont" (magiskt återlämnande av sjukdomen). Att "hugga bort" var en allmän metod vid botande av "vinn" eller "kammen" (värk i lederna). De magiska läsningarna innebär att man använde sig av trollformler som innehöll en bön om hjälp av gudomliga eller övernaturliga väsen eller som gav ett direkt kommando till sjukdomen att ge sig iväg.

Den andra huvudgruppen, s.k. positiv magi, byggde upp den sjukes motståndskraft med hjälp av magiska mediciner. Delar av djur, människor, magiska örter och magiskt kraftfyll-

da föremål (t.ex. dopvatten, klockavskrap) kunde ge bot om den sjuke intog eller berördes av dessa.

Botemedel från djur och människor

Olika mindre djur och delar av djur kunde användas som botemedel mot allehanda sjukdomar. De kunde också användas i förebyggande syfte. En välkänd föreställning var att man skulle äta den första myra man såg på vårkanten för att ha hälsa hela året. Frans Bergvall upptecknade i Edsele att detta bl.a. motverkade huvudvärk och näsblod. Fick man ändå huvudvärk, kunde man andas in ångorna från hjorthornssalt eller använda myrsyra. Hur det gick till att bota med myrpiss (eg. myrsyra) berättas i en uppteckning från Edsele: Lägg en näsduk på en myrstack, låt den ligga där en stund, så att myrorna pissar på den. Håll den sedan mot pannan det hjälper.

Ett annat djur som var i flitigt bruk inom folkmedicinen var blodiglar. Dessa användes främst när man misstänkte att blodet behövde renas eller vid olika sorters värk. Blodiglarna sög upp det dåliga blodet, illblodet. Att sätta fast dem på handen eller foten ansågs vara till allmän nytta. Vid tandvärk sattes de i tandköttet nära den värkande tanden, vid huvudvärk i pannan eller i tinningen, vid slaganfall i pannan eller i nacken, och vid svullnad och infektioner naturligtvis på det onda stället.

Frans Bergvall beskriver också hur det kunde gå till när man fångade blodiglar. Man tog då en fisk, fileade den och fäste snören i filéerna. Dessa placerades sedan ut på något dyigt ställe i en tjärn eller en å. En sådan dyig vik var t.ex. Gideåns utloppsvik. När man sedan efter någon tid vittjade sina fällor tog man hand om de blodiga iglarna som sugit sig fast.

Andra djur som användes inom folkmedicinen var ormar och maskar. I Resele socken fanns vid sekelskiftet en klok

gubbe som hette Nils Ersa. Hans recept mot fallandesot (epilepsi) var maskolja. Denna olja tillreddes genom att man lade metmaskar i en flaska som fylldes med vatten och korkades igen. Flaskan fick stå i ett soligt fönster till maskarna lösts upp till en gulaktig, oljig vätska och en svart bottensats. När bottensatsen slagits av var medicinen klar att användas.

Delar av djur och deras produkter har också varit i bruk. Det var t.ex. vanligt att lägga spindelväv på små sår. Svinepärlor, torkade, pulvriserade och hopkokade med grädde och mjöl gav i 1700-talets Resele god bot mot brännskador.

Att blodiga lungor använts inom folkmedicinen, särskilt för att bota stamning, omtalas från flera håll. Stamning orsakades, enligt folkmedicinen, av att modern blivit skrämd under graviditeten. Och enligt lika-botar-lika-principen borde stamning kunna skrämmas bort. En tradition som varit allmän över hela landet omtalas också från Edsele, närmare bestämt från Nordanåker. Enligt en uppteckning så fick en stammande pojke år 1875 en blodig fårlunga, fortfarande varm efter slakten, kastad i ansiktet. Pojken blev så rädd, att han alldeles förlorade talförmågan. Det enda ljud han fick fram var ko, ko, ko. Det tog sedan många år innan han lyckades träna bort sin stamning.

Även botemedel från människor, såväl döda som levande, kom till användning inom folkmedicinen. Från Trehörningsjö berättas t.ex. att levrat menstruationsblod var bra för att hejda blodflöde. Mjölk, såväl modersmjölk som mjölk och mjölkprodukter från djur användes för att bota öronvärk. Örsprång, som oftast ansågs orsakad av trollsländor, botades allmänt med kvinnomjölk direkt i örat, eller droppad på en svart ulltuss. Andra varianter som finns upptecknade från norrlandslänen var att använda stomjölk eller att smälta nykärnat smör ner i örat. Från Edsele omtalas att man använde lika delar av sötmjölk och färsk oskummad mjölk i örat. Andra botemetoder som omtalas från Edsele är åderlåtning, varma fotbad och

laxering. Om inte detta hjälpte fick man droppa färskt geturin i örat. Detta fick man tag i genom att skrämma geten.

Boteramsor

Frans Bergvall har också upptecknat en rad ramsor, de flesta använda vid blodstämning. De flesta går tillbaka på jordan-formeln, som upptecknats så tidigt som på 900-talet, men som kan ha ännu äldre anor. Formeln förekommer i ett otal varianter och såväl Oden och Freja som Moses och Jesu Christ har omtalats. Exempel på en variant av denna ramsa som Frans Bergvall upptecknat är följande:

Jag ska stanna dig röda blod
som Jesus stante jordans flod
sår i stann
blo i nan
åt i genom tre gudars namn
fader son och heligande

Efter Gam-Zakre, död på 1890-talet, och en känd blodstämmare har han följande ramsa,

Då Moses gick åt Kaanans land,
då ställde han både vatten och land.
Genom tre namn, Fader, Son och Helig and.

Och en annan hade han efter Mikael Holinista, som meddelade att han inte provat den själv, men att n'Knut säger att den gäller. Innan man läste ramsan skulle man säga namnet på den person som skulle hjälpas

Med tre ord stannar jag blod
liksom Mose stannade Röda havets flod.
Stå blod!
I Faderns Sonens och den Helige andes namn.

Men det var inte enbart vid blodstämning som ramsor förekom. I Edsele i Ångermanland botade man bl.a. struma genom att tälja bort den. Det gick till så att man tog en björkkvist i ena handen och en kniv i den andra. Sedan läste man mot eggen: *Jag skär struman på halsen på N.N.*, och så skar man av en bit av riskvisten.

Boteceremonier

Själva botandet var en ceremoni som fick sin kraft och verkan först under speciella villkor. Tiden måste vara den rätta (t.ex. i nedan, en torsdagskväll), platsen skulle stämma (t.ex. dörrtröskeln, en korsväg) och andra omständigheter såsom tystnad, motsolsrörelser, antal och färg måste vara de rätta. Om någon del av ceremonin inte stämde uteblev även boten.

När man botade någon som råkat ut för t.ex. *jälakt*, vilket ofta rörde sig om utslag och eksem av olika slag, men även kunde avse olika sorters värk eller skador man drabbats av ute i skog och mark, kunde man kasta ut. Detta kunde gå till så att man tog en grötslev full med aska och glöd ur den öppna spisen. Sedan gick man baklänges ut på bron och kastade askan och glöden över vänster axel och sa namnet på den som skulle botas. Bäst var om detta skedde vid solnedgången.

Oftast bestod dock det som skulle kastas ut av betydligt fler saker. I en uppteckning från Västerbotten sägs att någon av motsatt kön till den sjuke skulle göra i ordning en påse, som den sjuke sedan skulle slänga över vänster axel, i solnedgången. I påsen skulle finnas tre hårstrån från den sjuke, tre naglar från handen och tre naglar från foten, koppar, mässing, silver, guld, tenn och järn, samt tre spånor vardera av tall och gran.

Ett annat medel mot *jälakt* var uppblåst nordrinningsvatten. Detta anskaffades genom att någon under total tystnad, gick till en bäck som rann mot norr och hämtade vatten i en glas-

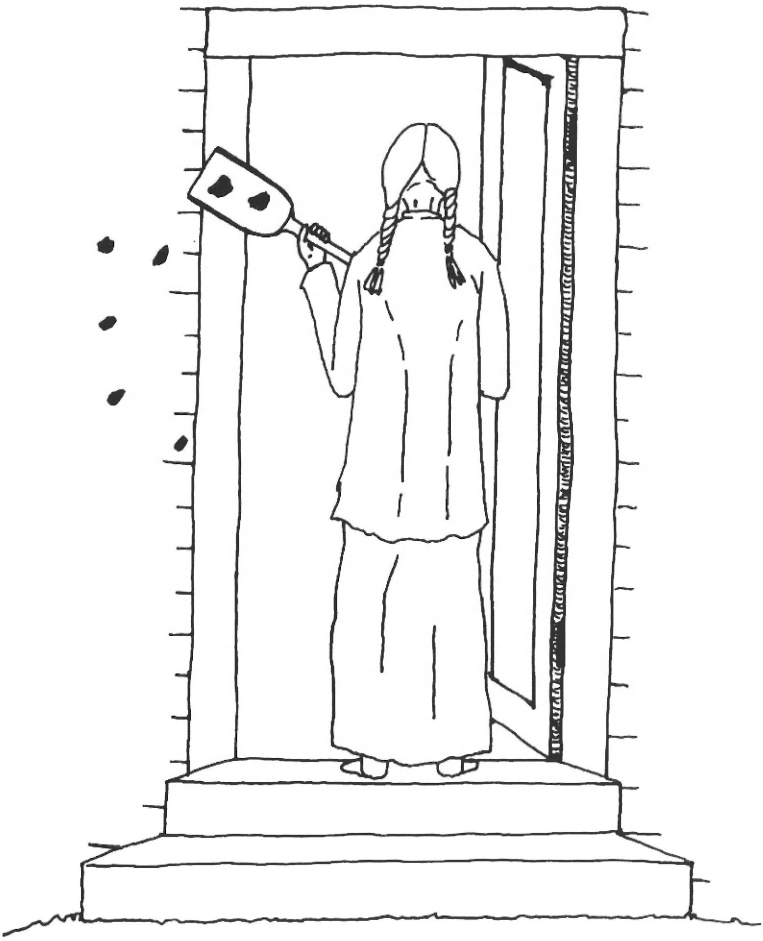

Att kasta ut *jälakt* över vänster axel var en boteceremoni. Den beskrivs på s. 69. Teckning: Allan Rathje.

flaska. Sedan gick man vidare till smedjan och blåste tre gånger med smedjepusten i vattnet. Den som hade utslag tvättade sig sedan med detta vatten. Bäst skedde detta i solnedgången

en torsdagskväll. Och hjälpte inte detta första gången, fick man upprepa behandlingen några torsdagskvällar framöver tills man blivit av med sina utslag. En oftast ofelbar medicin, då de flesta utslag försvinner av sig själv. Och som sagt, blev man inte botad så var det ceremonierna som *inte* hade upprätthållits.

Kärleksdryck

Slutligen kan jag inte undanhålla ett recept på en norrländsk kärleksdryck, dock inte upptecknad av Frans Bergvall. De rekommendationer som lämnas är att om man är förälskad och inte får gensvar av den åtrådda, så ska man se till att denne / denna intager följande blandning tre gånger om dagen i 14 dagar. Man tar vänderot (valeriana), tibast, bolmörtsfrö och rönnbär. Detta kokas i vatten tillsammans med ett ormhuvud samt myror och myrägg och lite brännvin. Denna drog blandas därefter i den åtråddas mat eller dryck.

Det sägs att resultatet skall vara mycket gott!

Källor och litteratur

Källor

Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM).

Referenslitteratur

Klintberg, Bengt af, *Svenska trollformler*. Stockholm 1980.

Rathje, Lillian, *Norrländsk folkmedicin. Sammanställning av folkmedicinskt källmaterial*. Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie D. Meddelanden nr. 3. Umeå 1983.

Tillhagen, Carl-Herman, *Folklig läkekonst*. Stockholm 1977.

LARS-ERIK EDLUND

Frans Bergvalls "Edseles folkliga flora"

Några språkliga iakttagelser

När Frans Bergvall utsågs till filosofie hedersdoktor vid humanistiska fakulteten i Umeå för tjugofem år sedan, motiverades detta med hans betydelsefulla uppteckningar av ångermanländska dialekter och folkminnen. Konkret framhölls hans sagouppteckningar liksom den jättelika dialektordsamlingen, men också den omfattande uppteckning som heter "Edseles folkliga flora", omfattande cirka 300 blad. I detta sistnämnda arbete förmedlas nämligen djup språklig, kulturhistorisk och botanisk kunskap om växterna, deras användning och benämning i äldre tid. Vår "ciceron" in i den ångermanländska folkkulturen är här lyhörd, och han är nyfiken – han är "vettasjuk" skulle man med ett ångermanländskt ord uttrycka det. Det är skärpan i detaljen som trollbinder läsaren. Jag skall här söka förmedla några av de intryck som fängslat mig i "Edseles folkliga flora".[1]

Dialekternas språkliga mångfald illustreras på många ställen i arbetet. Bergvall förtecknar t.ex. de olika benämningar för tall som finns i edseledialekten. Först finner vi en uppdelning mellan *tall* och *fura*, där *tall* torde få uppfattas som allmänordet för Pinus silvestris, medan *fura* fått den mer specificerande betydelsen 'timmertall', 'stor, grov tall'. Vidare kan man i edselemålet tala om en *torr-raka* (även: *torr-rask* eller *torrtall*) som är en tall som torkat och står kvar på stubben, en

torrfura, en grov, torr fura, en *gorrtall*, en "frodvuxen" (alltså: snabbvuxen) tall med stor "ytved" och liten "inved" (kärna), en "*måntall*", en senvuxen tall lämpad som slöjdvirke, en *tjurtall*, en vid roten krökt, kådig, hård tall som användes till skidor, medar m.m., en *solvindtall*, en tall där fibrerna går i spiral medsols i stammen, en *tjärgadd*, en tall med torr mycket tjärrik topp som är angripen av törskatesvamp och en *martall*, en förkrympt tall på berghällar, vid sjöstränder och myrar.

Då det gäller gran finns en motsvarande differentiering – här är emellertid benämningarna färre till antalet – mellan *frödgran* om en "frodvuxen" gran, "*spetjegran*" om en halvt förtorkad gran och"*stavagran*" om en senvuxen gran som växer i täta bestånd. Trädens karaktär, olika växtplatser, träets användning m.m, ligger till grund för differentieringen i olika benämningar.

Hur dialektala benämningar för växter skapas, kan illustreras av de sammansättningar på *-starr*, edselemål *-stära* (bestämd form), som redovisas av Bergvall. Den växt som floran kallar *strängstarr*, en lågväxt starrart ute på slåttermyrarna, kallas i edselemålet *gråstära* eller *smostära* (*små-*). En annan folklig art är *breblastära* (*bredblad-*; lite olika arter, nämligen den vetenskapliga florans vasstarr, blåsstarr och flaskstarr). Av denna bereddes också skohö; man talade därför även om *lappskostära*. Än mer målande är *rulltuvstära* för florans *styltstarr*. Denna starrart växer i höga tuvor på sank mark, och stiger man på en sådan tuva vickar den omkull, den "rullar undan", därav har den fått sin dialektala benämning. En annan starrart, *trådstarr*, kallas p.g.a. av sina ludna fruktgömmen för *l8en-stära* (där 8 står för ett u-haltigt ö-ljud i dialekten), alltså *ludenstarr*. Och för *tuvsäven*, som också räknades som starrart i nordvästra Ångermanland, fanns i edseledialekten två benämningar, i Östra fjället talades om *brunhuvestära* (*brunhuvud-*), i Frambygden om *tjäringnåLa*.

Vi har nyss sett att arter som den vetenskapliga floran hål-

ler isär, i dialekten kan hållas samman under en benämning. Men det förekommer också att den folkliga floran gör distinktioner som den vetenskapliga floran inte upprätthåller. Bergvall berättar således bl.a. att olika Sphagnum-arter ute på de öppna myrarna kallades för *vitmossa*. Om dessa mossor trängde in på skogsslåtter, slåttermyr eller försumpad skogsmark, talade man istället om *högmossa*.

Växter i olika utvecklingsstadier, kan i dialekten också uppvisa olika benämningar. Detta gäller t.ex. åkerfräken som, då den kommer upp på våren, har sporgömmen i toppen men senare, fram mot sommaren, får karakteristiska fjällika blad och då mest ser ut som en gran. "Vårformen" benämns i svenska dialekter ofta med sammansättningar med *gök-* – den iakttas nämligen vid tiden för gökens ankomst –, t.ex. *gökbett* eller *gökspett* i de mellannorrländska dialekterna. (I Frostviken talar man om *kärringrock*, vilket också är den mest utbredda norska benämningen – *rock* betyder 'slända'; dessutom finns en hel del benämningar i dialekterna som tar fasta på likheten med en penis.) "Sommarvarianten" däremot har liknats vid en rävsvans – såsom *rävarump* – eller vid en gran – såsom *grangräs*. Också Bergvall noterar från edseledialekten olika benämningar på denna växt: vårformen kallas här *b8kk-betn*, sommarformen *räv-rompa*.

En del växter uppvisar i dialekten flera benämningar. För Convallaria majalis, liljekonvalje, noterar Bergvall förutom det yngre *liljekonvaljern*, även "äldre namn" som *tj'illero´mmen*, *je`pbl8'mstre* och *je`tbl8'mstre*. Ordet *tj'illero´mmen* påminner om Peter Artedis uppgift från Nordmaling 1729 om ett *Kikiramsen* som benämning på liljekonvaljen. (I andra upplagan av sin svenska flora 1755 uppger Linné från Ångermanland ett *Kikierammen*, detta efter Artedi.) I nybyggardialekter i Lappland finns ett om detta påminnande *tji`lrammen*. Hur benämningen skall härledas lämnar jag öppet, men erinrar i alla fall, vad gäller efterleden, om *ramsblad, ramsblomo* och liknan-

de som finns i Österbotten, de norska *rams* och *gjejterams* och det hälsingska *bockaramsbla.*

Också då det gäller blåsippan noteras en äldre benämning vid sidan av det yngre *blåsippa,* nämligen *leverblomma.* Denna benämning tar fasta på att blåsippans bladflikar kan liknas vid en lever. Redan i medeltidssvenskan möter vi benämningarna *liiffwergräss* och *liffwer yrth* (*yrth* är *ört*). Typiskt för Bergvalls sätt att uppteckna är då han om *leverblomman* skriver: "I min barndom hörde jag talas om, att det i Hålla i Utanede och vid Tjärnbottens fäbodar fanns en läkeört, som var så sällsynt, att den borde skyddas. Växten hette leverblomma och skulle ge bot för lever- och lungsjukdomar. Först långt senare fick jag veta, att leverblomma var det gamla namnet på blåsippa. Jag lyckades inte få reda på, hur man använde örten". Han förmedlar här oförblommerat den egna upptäckten.

Intressanta är också uppgifterna om ängsrutan, som i Edsele kallats *törvärksgrässe* med syftning på dess användning i huskurer. Bergvall berättar att en "Mettjel Holmsta" (Mikael Persson i Holmsta) – en anlitad klok gubbe, som var född i Edsele men hade flyttat till Helgum – använde ängsruta i sina kurer mot reumatisk värk, det som på dialekten kallades *törvärk.*

Om Tussilago farfara, hästhoven eller tussilagon, berättar Bergvall att den kallades *tussel-blaa* (bestämd form) men också *jeobärrs-roven.* Detta senare namn förefaller i förstone egendomligt, men förklaras med att bönderna i Gideåberg i Edsele efter laga skiftet på 1860-talet började utnyttja ett myrtag som avsatts för byn vid skiftet. "Men överallt, där dyjorden påförts, blev åkrarna så gott som täckta av hästhov. Folk i andra byar talade då retsamt om Gideåberg-rovor".

Frans Bergvall är en lyhörd upptecknare, som noterat detaljer i både uttal och böjning. För ljungen upptecknar han *råsslönge* och *höstljungen,* men dessutom även *rå´ssle, rå´sse* och *rå´ssen.* Härtill fogas två intressanta kommentarer. För det för-

sta sägs att det var när man talade om ljung som nödfoder åt kreaturen eller till stoppning av bolster – alltså i en speciell kontext – som man använde *ross*. För det andra registreras att ordet i normalfallet har neutralt genus, *råss – rå´sse*, men i Utanede är maskulint, *råss – rå´ssen*.

Odonets benämningar i dialekterna skiftar som bekant, så även i edselemålet. Bergvall har här upptecknat *otterbärra* (alltså *utterbär*), *bållbärra* (alltså *ballbär*) och, från Östra fjället, *hunnbållbärra* (*hundballbär*). Ordet *otterbär* finns inom ett vidsträckt kustnorrländskt dialektområde från Medelpad i söder upp till Norrbotten i norr, dessutom finns det i Lappmarkernas nybyggardialekter. Troligen är *otterbär* en språklig vidareutveckling av ett äldre *odbär*, som lätt resulterat i ett *obär*, vilken språkbrukarna haft ett behov av att "bygga ut" för att få en längre och tydligare uttalsform, i detta fall till ett *otterbär* (detta kallas ibland för *ordterapi*). Benämningarna *ballbär* och *hundballbär* är båda bildade till dialektens *balla* 'pung hos handjur', och dessa benämningar är kända från framför allt östra Jämtland, nordvästra Ångermanland och Sollefteåområdet, men också från spridda delar av övriga Ångermanland och Åsele lappmark. Om denna benämningen konstaterar Frans Bergvall kort och gott: "Min mor tyckte inte om att vi sade *bållbärra*. 'De sade så förr, men det är fult', sade hon. Hon ville inte att vi skulle äta dem."

För torta uppger Bergvall från Edsele benämningen *älgkål*. Detta ord hör också hemma i östra Jämtland och i skogstrakterna mellan södra Ångermanland och Medelpad. I Västerbotten finns *björnkål*, och på sina ställen i Norge kallas växten *bjönngras*. Intressant nog har bl.a. i södra Lappmarken, det samiska namnet för växten, *järja*, lånats in i de svenska dialekterna. Detta inlån hänger sannolikt samman med att nybyggarna här lärde sig att använda *järja* i gompa (*gåmpoe*, en samisk mjölkrätt) – tortan "upphöjdes" därigenom till nyttoväxt, och samernas ord för den övertogs. Från bygderna i

nordvästra Ångermanland (och i t.ex. Edsele) finns inga uppgifter om att tortan använts som människoföda. Här heter växten alltså *älgkål*. "Älgarna äter gärna torta. Förr samlades den och gavs åt svinen", tillfogar Bergvall.

Det som vid läsningen av Frans Bergvalls uppteckningar fascinerat mig mest, är hans iakttagelser av hur språket konkret kunnat användas i olika sammanhang – det blir här fråga om ett slags språksociologiska iakttagelser. Om rönnen t.ex. noteras att rönnstammarna ofta är förgrenade ända från roten, och att en sådan samling rönnstammar kallas *rönnstol*. (Det finns på motsvarande sätt t.ex. *sälgstolar*.) När det fanns flera sådana rönn- och sälgstolar nära intill varandra kallades hela området för *e lövsop*, "därför att man på sådana ställen sopade samman lövet [som skulle användas till får- och getfoder] med en styv kvast. Lättast gick det att sopa löv i sluttningar t.ex. i niporna vid älven." Tiden för lövsopningen under hösten kallade kvinnorna *i lövsope* eller *8nner lövsope*, medan männen istället talade om *i lövfålle* eller *8nner lövfålle*. För männens vidkommande var detta nämligen ingen tid för lövsopning, utan det var den del av hösten då skogsfågeln var svår att få inom skotthåll, men också tiden då öringen lekt och var på hugget. "Det var sådant som intresserade männen", konstaterar Bergvall lite torrt.

En annan iakttagelse som visar på språkets sociala dimension förmedlar Bergvall i samband med torsklaven. Han berättar att man förr sade *mossa* om alla lavar förutom skägglav. Genuint kallades sålunda torsklaven, men också en annan lavart, för *bröggdmåsa*. "En prästfru i Ramsele lärde befolkningen att särskilja torsklaven och att använda denna mot barnsjukdomen torsk [en munåkomma som bl.a. kan leda till diarréer]. Troligen sade prästfrun *torsklav* [...], *torsklaven*, och så kom det ordet in i målet och fick behålla sitt maskulina genus." (I dialekten finns emellertid även neutrala former, alltså best. form *torsklave*.)

Bergvall anknyter ofta till sagor och sägner. Sålunda återberättar han följande beträffande *gammkäringrise* eller *käringrise*, dvs. dvärgbjörken: "När vår Herre var sysselsatt med att skapa djuren, kom Lucifer och ville skapa ett djur också. Det fick han, och då skapade han geten. Och till stomme tog han ett hår av sig själv. Geten blev som stommen var: ett hår av hin. [- - -] Geten gjorde bara, vad ont var. Då sade vår Herre till Lucifer: 'Har du skapat henne, så får du tukta henne också.' Då tog Lucifer en kvist och agade geten med den, men inte blev geten något bättre av det. Men björkstackaren [...] som Lucifer tog kvisten av, hon slutade att växa, och av den blev det käringriset. Om man vrider en vidja av den, kommer gethåret fram, och det enda den duger till, är kvastris."

Bergvall knyter också an till olika talesätt och ordspråk. Ordet *väppling* är dialektens äldre benämning på vitklöver. I anteckningarna återfinner vi följande tänkvärda ord: *våLje* (alltså: välja) *häri väppLingen å stärne* (alltså: stanna) *häri stära* (*stära* är som vi redan sett detsamma som starr). Detta talesätt användes om en flicka som avvisat goda giftermålsanbud, nu blivit lite till åren och då tvingats ta vad som bjöds på äktenskapsmarknaden, kanske en, som Bergvall uttrycker sig,"ful, fattig friare".

När jag studerar Bergvalls uppteckningar – och jag vidgar härmed perspektivet till att gälla också hans övriga uppteckningar vid Dialektavdelningen i Uppsala – är det mycket lätt att tänka på Johan Nordlanders dialektuppteckningar, främst dem han gjorde i hemsocknen Multrå från 1870-talet men också de lite senare från Härjedalen. I multråordboken – som trycktes först 1933 – ligger nämligen, alldeles som hos Bergvall, noggranna iakttagelser av språket i hemmet till grund för betydelsedefinitionerna. Båda upptecknarna lägger stor vikt vid att ge fylliga betydelsebeskrivningar. Med Nordlander delar Bergvall dessutom ett stort intresse för sägner, ordspråk och ramsor, vilka nog så mycket lär oss hur dialekten

användes, men framför allt ger besked om ett äldre bondesamhälles tänkesätt, den folkliga idéhistorien.

Det är för den sentida läsaren ett privilegium att på detta sätt, med hjälp av en hängiven, lyhörd och kunnig upptecknare, bli delaktig i samtal som ligger generationer bort, och därmed få inblickar i fjärran tankevärldar – inblickar i ett "folkligt vetande", för att nu tala med konferenstemat.

Noter

1 Huvudkällan för artikeln är Frans Bergvalls "Edseles folkliga flora", som förvaras vid Dialektenheten vid Språk- och folkminnesinstitutet, SOFI (tidigare: Dialekt- och folkminnesarkivet, ULMA) och där har accessionsnummer 28 641. I somliga fall anges upptecknings dialektala former (som i originalet återgivna med landsmålsalfabet). Detta har skett med s.k. grov beteckning, där tecknen från det vanliga alfabetet nyttjats med några få kompletteringar: 8 står för ett u-haltigt ö-ljud, (på en del ställen) L för tjockt l, dessutom används i några fall även accenter, ´ för akut accent, ` för grav accent och ' för biaccent. I en del fall har jag för att förtydliga dialektformerna skilt för- och efterled från varandra med ett bindestreck. Observera att de dialektala benämningarna på växterna ofta anges i bestämd form.

Beträffande den vetenskapliga florans indelning gentemot den folkliga floran, se bl.a. Sigurd Fries, "Uppgifter inom svensk växtnamnsforskning", i Saga och sed 1979, tryckt 1980, s. 29 ff., och flera arbeten av Margareta Svahn, bl.a. avhandlingen *Finnskägg, tåtel* och *sia*. Om folkliga namn på gräs, Umeå 1991 och uppsatsen "En växt – flera namn", i Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi 39, Helsingfors 2000, s. 403 ff.

Ett par arbeten varifrån jag i övrigt hämtat material till uppsatsen skall också nämnas, nämligen Sigurd Fries, Svenska växtnamn i riksspråk och dialekt, Umeå 1975, i samlingsvolymen *Om växtnamn. Tio föredrag vid växtnamnssymposiet i Umeå den 6–7 december 1988*, utgivna av Sigurd Fries, Umeå 1990, samt festskriften *Växtnamn då och nu*. Artiklar sammanställda till Sigurd Fries sjuttioårsdag den 22 april 1994, utg. av Lars-Erik Edlund m.fl.

Om olika benämningar på åkerfräken se Margareta Svahns artikel

"Folklig botanik – en gång till" i uppsatsvolymen *Aspekter på växtnamn*, Umeå 1997, s. 107 ff.

Om liljekonvaljen se Ingegerd Fries' "Svenska namn på Convallaria majalis" i tidskriften *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 98, 1975, tryckt 1976, s. 60 ff.

Om dialektala benämningar på odon och torta se Karl-Hampus Dahlstedt, *Det svenska Vilhelminamålet. Språkgeografiska studier över ett norrländskt nybyggarmål och dess granndialekter* 1, Allmän inledning. Ord och betydelser, Uppsala 1950.

Johan Nordlanders uppteckningsarbete nämns i slutet av artikeln, se för detta Lars-Erik Edlund, Johan Nordlander, 1853–1934. *Biografi, bibliografi, ett urval uppsatser*, Umeå 1979, inledningen.

INGVAR SVANBERG

Frans Bergvall som etnobiolog

Hembygdsforskaren och folkskolläraren Frans Bergvall (1903–95) växte upp och var bosatt i Edsele socken i Ångermanland. Som så många andra folkskollärare ur sin generation hade Bergvall ett stort intresse för växter. Han var en hängiven amatör som samlade och inventerade växter i hembygden. Pressade växter från Ångermanland ur Bergvalls samlingar förvaras bland annat på Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm. Hans engagemang för den lokala floran hade väckts redan i barndomen, då de rika orkidébestånden på Gideåbergsmyrarna i hans hemsocken uppenbarligen blev en intensiv upplevelse. Det är sedan Bergvalls förtjänst att dessa märkliga myrar upptäcktes och beskrevs på ett så tidigt stadium, skriver Jan W. Mascher i *Ångermanlands flora* (1990). Bergvall har förresten själv skildrat dem i en uppsats i verket *Natur i Ångermanland och Medelpad* (1953). Numera är Gideåbergsmyrarna ett av Ångermanlands förnämsta botaniska naturreservat.

Bergvall nöjde sig inte bara med att som amatörbotanist studera den lokala floran. Han var också intresserad av att samla hembygdens lokala benämningar på växterna och uppgifter om det folkliga förhållandet till dem, något som var ett led i Bergvalls kulturhistoriska dokumentation av hembygdens kultur. Redan på 1920-talet började Frans Bergvall göra uppteckningar om äldre tiders föreställningsvärld och levnadsförhållanden i hembygden. På 1950-talet kom han i kontakt med dåvarande Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala och dit skickade han sina uppteckningar. Hans

manuskript "Edseles folkliga flora. Växtnamn (latin, dialekt, riksspråk) jämte uppgifter om växternas användning" som i arkivet daterats 1972, sammanfattar därför en livstids uppteckningar om äldre tiders folkbotaniska kunskaper i en ångermanländsk socken.

När jag för några år sedan publicerade den första mer omfattande etnobotaniska handboken i Sverige, *Människor och växter* (1998), framhöll jag särskilt Frans Bergvalls stora uppteckningsmaterial från Edsele i Ångermanland. Jag betecknade det som ett förmodligen enastående material och jag till och med yttrade en förhoppning om att själv få tillfälle att bearbeta det i en särskild undersökning.

Ännu har inte tiden medgett detta, men min uppfattning om Bergvalls uppteckningar har inte ändrats. Det är ett på många sätt enastående material som skulle kunna ligga till grund för en större etnobiologisk eller etnobotanisk undersökning.

Det vetenskapliga studiet av folklig botanik

Först dock några ord om den nya vetenskap som intresserar sig för just sådant uppteckningsmaterial som Bergvall lämnade efter sig. Under senare år har det nämligen vuxit fram ett särskilt ämne som studerar vad jag kallar *de biokulturella domäner* som uppstår i samspelet mellan människan å ena sidan och växter och djur å den andra. Denna vetenskap brukar benämnas *etnobiologi*, även om merparten av den forskning som hitintills utförts ryms under beteckningen etnobotanik. Var man sätter gränser bakåt för etnobiologins och dess deldisciplin etnobotanikens födelse är givetvis alltid godtyckligt. Människan har exempelvis alltid samlat kunskaper om hur växter skall tas till vara. Det har varit nödvändigt för hennes överlevnad. Redan de äldsta skriftkulturerna dokumenterade sådan kunskap, vilket

bevarade fornkinesiska, fornindiska, egyptiska och grekiska manuskript än i dag vittnar om.[1]

Trådarna kan alltså alltid dras tillbaka långt i tiden och det finns gott om materialsamlingar bevarade från forntiden fram till vara dagar. Även i Sverige hittar vi uppgifter rörande människans användande av växter och djur i äldre källor, även om materialet blir rikare från och med tidigmodern tid. Där kan vi särskilt peka på de prästrelationer från lappmarkerna som skrevs ned på 1670-talet och som ger oss detaljerade uppgifter om samernas utnyttjande av växter och vilda djur i äldre tid.

Etnobotanikens och etnobiologins framväxt

Det var emellertid först i och med Carl von Linné och efterskörden av hans lappländska resa 1732 som etnobiologiska frågeställningar på ett mera programmatiskt sätt skrevs in i den vetenskapliga agendan. Redan som ung student intresserade sig Linné för växternas nytta. Det framgår av hans så kallade *Örtabok* från 1725 som publicerats i efterhand 1958. Denna bok består främst av Linnés avskrifter ur utländsk litteratur, men det intressanta är den stora uppmärksamhet han redan då ägnade det folkliga utnyttjandet av växter. Det är inte bara växternas användning som medicin som han fokuserar på, utan även andra aspekter har han funnit anledning att skriva av eller i något fall teckna ner ur egen erfarenhet. En viktig inspirationskälla för den unge Linné var dansken Simon Paulli vars *Flora danica* (1646) måste ha gjort ett stort intryck. Många av de folkbotaniska uppgifter som Linné anför i sin *Örtabok* emanerar från Paulli.

Själv började Linné på allvar samla sådana folkbotaniska uppgifter under sin lappländska resa 1732. När han 1737 i Amsterdam publicerade *Flora lapponica* har han också, vid sidan av växtbeskrivningar och synonymförteckningar, fogat

nedtecknade folkliga benämningar, såväl samiska som svenska, samt utförliga angivelser om växternas eventuella ekonomiska betydelse för samer och allmoge. Här finns inte bara information om medicinalväxter och vilka växter som kan användas som föda, utan även andra aspekter av vilka arter som nyttjades som gagnväxter finns med. Det ges exempelvis underrättelser om virkesegenskaper, vilka växter som kunde användas som råvara för skilda redskap, uppgifter om färgväxter, kryddor och tobakssubstitut samt upplysningar om vilka växter som brukades som leksaker. Även giftväxter nämns, liksom en del folkliga föreställningar om växterna. Det är emellertid inte bara material insamlat i fält 1732 och i någon mån från den resa han företog i Dalarna 1734 som finns med i *Flora lapponica*, utan han anför också en del observationer från sin småländska bakgrundsmiljö.

Jag vill mena att *Flora lapponica* utgör ett oerhört viktigt bidrag till det etnobiologiska utforskandet. Det är inte längre bara de farmakologiska uppgifterna om växterna som anförs, utan nu tillkommer också deras övriga ekonomiska betydelser. På så vis blir *Flora lapponica* en katalog över naturresurser. *Flora lapponica* kom att bilda mönster för tidens floror och Linné själv kom att fortsätta att insamla uppgifter om det folkliga förhållandet till växter och djur. På så vis skapades under 1700-talet en särskild genre av botanisk litteratur som också innehöll folkbotaniska och ekonomisk-botaniska uppgifter. De lokala namnen utgör också en viktig del av Linnés intresse för den folkliga botaniken och zoologin. Hans efterföljare kom att på samma sätt infoga lokala namn samt ekonomiska och praktiska data i de floror och faunor som publicerades under 1700-talet.

Den linnéanska traditionen klingade emellertid så småningom av, även om den efterlämnade ett viktigt källmaterial åt senare generationer. Vid 1800-talets mitt hade i stället tidens forn- och språkforskare kommit att intressera sig för folkliga

växtnamn. Man menade att namnen utgjorde ett slags historiskt källmaterial som kunde ge inblickar i äldre tiders religiösa föreställningar. Det blev upptakten till insamling av folkliga benämningar. I Sverige kan nämnas forskare som Richard Dybeck och bröderna Carl och Per Arvid Säve som ägnade sig åt sådana undersökningar. Denna namnforskning har sedan gått andra vägar, men resulterat i en mycket omfattande och rikhaltig materialsamling som rymmer mer än bara de folkliga växtnamnen. Intresset för den folkliga botanikens uppgifter kom därför länge att främst förvaltas inom den språkvetenskapliga forskningen, i någon mån inom folkloristik och etnologi.

Någon utveckling av vare sig etnobiologi eller etnobotanik som ett eget ämne skedde däremot inte i Sverige eller i övriga Europa. Det var i Nordamerika som intresset för folklig botanik som ett separat forskningsområde tog form under senare hälften av 1800-talet. Stephen Powers myntade 1873 begreppet "infödingsbotanik" för detta forskningsområde. Uppgiften var att undersöka vilka växter som urbefolkningar, framför allt Nordamerikas indianer och inuiter, begagnade sig av i hushållningen och som medicinalväxter. Så småningom kom man att etikettera sådana undersökningar som *etno*-vetenskaper. Begreppet *etnobotanik* lanserades vid ett föredrag i Chicago 1895 av John W. Harshberger. Därmed började också en mer akademisk *etnobotanik* att få fotfäste vid amerikanska universitet. Den första metodhandledningen – *Directions for Collecting Specimens and Information Illustrating the Aboriginal Uses of Plants* – utgavs av Frederick Coville 1895. En omfattande forskning tog fart och den första etnobotaniska doktorsavhandlingen, David Barrows *The Ethno-Botany of the Coahuilla Indians of Southern California*, lades fram i Chicago år 1900.

Sedan dess har ämnet etnobotanik utvidgats och det har tillkommit nya frågeställningar. Även *etnozoologin*, en benämning på ett forskningsområde som föreslogs först av Otis Tuf-

ton Mason 1899, växte fram ungefär samtidigt, även om det volymmässigt knappast kan mäta sig med etnobotaniken. På 1930-talet myntade Edward F. Castetter den samlande benämningen *etnobiologi*, ett begrepp som dock först mot slutet av 1980-talet på allvar fick fotfäste i den akademiska miljön. International Society of Ethnobiology grundades exempelvis 1988. Under senare år har etnobiologin konsoliderats som en egen vetenskap, inte som någon diffus tvärvetenskap, utan som ett i hög grad gränsöverskridande självständigt ämne med egna teorier och metoder.[2]

Insamlare av folklig växtkunskap i Sverige

Även om begreppet etnobotanik lanserades i Sverige redan 1907 av etnografen Erland Nordenskiöld, så kom, till skillnad från förhållandet i många andra länder, varken etnobotanik eller etnobiologi att utvecklas till en egen vetenskap under 1900-talet. Det hindrar emellertid inte att det funnits ett intresse för den folkliga botaniken i Sverige. Som mest "modern" framstår Mårten Sjöbeck som studerade folklig naturförvaltning och landskapsutnyttjande i sydligaste Sverige. Vi bör också notera Israel Ruongs undersökningar av det samiska samspelet med naturmiljön. Både Sjöbeck och Ruong var inspirerade av Åke Campbell. Inom kulturgeografisk forskning kom i synnerhet John Frödin att göra viktiga studier av utnyttjande av lokala växtresurser inom fäbodområdet. Det här är alla viktiga namn när inspirationskällorna inom svensk forskning en gång skall skrivas.

Det fanns också de som gjorde inventeringar av det slag som den tidiga etnobotaniken i Nordamerika ofta ägnade sig åt. En del av dessa samlingar har tryckts, andra återfinns i arkiven. Från södra Sverige bör i synnerhet Pehr Johnssons samlingar från Göingehäraderna och Eva Wigströms uppteck-

ningar från Skåne och Blekinge nämnas, de senare spridda i hennes olika publikationer rörande folktro och folklig diktning. Rektor Johannes Henriksson i Dalsland har i en rad böcker skildrat folklig växtkunskap. Mycket av det han återger i sina böcker är hämtat ur äldre litteratur, vilket inte alltid framgår, men hans skrifter innehåller också åtskillig information som han själv insamlat, framför allt från Dalsland och Blekinge. Också från Gotland föreligger ett viktigt material där särskilt Mathias Klintberg gjort betydande insatser som behandlas närmare i Ulla Ekvalls intressanta avhandling *Gotländska växtnamn: tradition och förnyelse i ett lokalt växtnamnsskick* (1990).

Från de norrländska bygderna bör i synnerhet nämnas Gustav Fridner, Levi Johansson, Sten Grapengiesser, Jean Berglund, Erik Jonas Lindberg samt Erik Modin, de flesta också kunniga amatörbotanister, som upptecknade och publicerade mycket värdefullt material om allmogens växtkunskap. Åtskilligt mer finns att hämta i folkminnesarkiven. Här skall bara nämnas Gullik Gullikssons förbisedda, men etnobotaniskt intressanta uppteckningar från Borgsjö socken i Medelpad, vilka skulle förtjäna större uppmärksamhet än hitintills.

En viktig traditionsbärare och upptecknare av vilda växters användning i Lappmarken var Lisa Johansson (1894–1982), legendarisk för sina växtfärgningsrecept. Hon publicerade själv en liten handledning i växtfärgning som baserade sig på det hon lärt sig efter sin mormor och andra äldre kvinnor och sedan själv provat ut. Lisa Johansson uppger att hon fick utstå mycket spe av sina grannar för att hon sysslade "med sådana fjanter". Recepten är i första hand de som var brukliga i Vilhelmina fram till 1870-talet, ibland även senare. Hennes lilla handbok har utkommit i åtskilliga upplagor. Genom kontakt med arkivchefen Åke Campbell 1947 började Lisa Johansson att teckna ned Vilhelminabygdens benämningar på och traditioner kring vilda växter samt uppgifter om deras använd-

ning i hushållningen och folkmedicinen. Detta resulterade i en omfattande dokumentation av bruket av vilda växter i Vilhelmina socken, som nu förvaras vid Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI) i Uppsala. På ett etnobotaniskt mönstergillt sätt innehåller samlingen också beläggexemplar av så gott som samtliga växter som använts eller åtminstone benämnts lokalt. Lisa Johanssons material står därför i en klass för sig. En del av detta material har gjorts tillgängligt tack vare den fina *Västerbottnisk örtabok* (1976) som Katarina Ågren publicerat, för övrigt en försäljningsframgång som fler länsmuseer borde kunna följa efter. Det finns ett så pass stort uppteckningsmaterial tillgängligt i våra arkiv att det, under sakkunnig ledning, skulle kunna göras offentligt genom liknande publikationer.

Bergvalls dokumentation av den folkliga botaniken i Ångermanland

Vid sidan av Lisa Johanssons uppteckningar framstår Frans Bergvalls uppteckningar från Edsele socken som ett förmodligen enastående material. Här återfinns uppgifter om vilda och odlade växters benämningar och användningar i en ångermanländsk socken. Han ger uppgifter om hur växterna kunde nyttjas till färgväxter, bränsle, livsmedel, foder, tobakssurrogat, för insektsbekämpning samt som virke och råvara för olika ändamål. Rörande insamling av sav från vårtbjörk (*Betula pendula*) heter det exempelvis att om "vårarna brukade barnen ta björksav. Man gjorde ett sår i barken ända in till veden. I sårets nedre ände slog man in en liten plåtränna och under denna satte man ett kärl, som saven fick droppa i. Från björkar som växte på moränbackar fick man god sav, men saven från björkar, som växte på sumpig mark smakade dy". Insamling av björksav har ju förekommit in i våra dagar. Särskilt intressant framstår upp-

giften om savens smak i olika miljöer.

Kännedom om färgväxter utgjorde en viktig del av allmogens växtkunskaper i äldre tid. Kvinnorna hade ofta goda kunskaper om vilka lokala växter som kunde användas för att färga yllet. Vitmåran (*Galium boreale*) kallades *litgräs*, dvs. 'färggräs', i Edsele. Om dess användning antecknade Bergvall: "Roten torkades och pulvriserades och kokades tillsammans med godset i surt dricka. Godset sköljdes i lut. Litgräset gav röd färg."

Björnmossan (*Polytrichum commune*) kan anföras som exempel på allmogens nyttjande av växter för olika praktiska ändamål. Den insamlades tidigare av allmogen i mellersta och norra Sverige. Dess användning i Ångermanland sammanfattade Bergvall så här: "Björnmossa användes förr om vårarna vid foderbrist till hackelse åt hästar. Man skar med en lie av de gröna topparna, vilka man sedan strödde mjöl på och gav åt hästarna. Björnmossa användes även till tätning i dammbyggnader, därför att den stod så bra mot förruttnelse. Någon gång togs den också till tätning mellan stockarna i timmerhus, men till detta ändamål tog man hellre husmossa eller vitmossa."

Användandet av lokala växter inom folkmedicinen var av stort intresse för Frans Bergvall. Han ägnar därför de folkliga medicinalväxterna ett särskilt utrymme. Rörande linnean (*Linnaea borealis*), som var en särskilt i mellersta Norrland efterfrågad folklig medicinalväxt, får vi exempelvis veta att den "lindrade torrvärk, reumatisk värk. Linnea sattes i brännvin, som sedan smordes på de värkande lemmarna."

De flesta uppteckningar om äldre tiders medicinalväxter är ofta mycket knapphändiga och ger sällan några uppgifter om vilka kvantiteter som nyttjades och hur olika medikamenter framställdes av örterna. Hos Bergvall hittar vi däremot nästan alltid detaljerade recept. Vattenklöver (*Menyanthes trifoliata*) var en av de många örter som hade kommit till användning i Edsele:

Färska blad insamlades vid torr väderlek och breddes ut på loggolvet för att torka. Bladen fick ej torka i direkt solljus. *Åsö* av bladen togs mot en mängd sjukdomar såsom vattusot, frossa, blodbrist, gallsten, m.fl. Om man satte bladen på dricka, fick man en dryck som var magstärkande och synnerligen välgörande efter diarré. Vid halsfluss skulle man gurgla sig med mycket svag åsö. Efter *höstfeber* var magen svag och måste återställas med beska medel. Man började med åsö på rölleka, och sedan till åsö på vattenklöver.

Mot skörbjugg: 2 lod *getklövsblad* (vattenklöver), 2 lod tallstrunt, 2 lod pepparrot, ½ lod ingefära. Pepparroten och ingefäran rives och lägges i ett kärl tillsammans med det övriga. Över detta hälles ett stop kokhett vatten. Kärlet täckes med ett tättslutande lock. När åsön kallnat, silas den. Av detta drickes 1/3 kvarter om dagen. Till dryck i övrigt användes vatten blandat med lingon- eller svartvinbärssaft. Tandköttet gnides försiktigt med pulveriserade björkkol.

Om rönnen (*Sorbus aucuparia*), som spelat en viktig roll som foderväxt i Sverige, heter det bland annat: "Rönnens blad samlades till får- och getfoder. Löven räfsades eller sopades samman, sedan de hade fallit av. Rönnen är liksom sälg, jolster och vide ofta förgrenade ända från roten. En sådan samling av rönnstammar kallas rönnstol. Fanns det flera sådana rönn- och sälgstolar intill varandra kallades området för lövsop, därför att man på sådana ställen sopade samman lövet med en styv kvast. Lättast gick det att sopa löv i sluttningar t.ex. i niporna vid älven. I Holmsta kallas ett område för lövsop än idag", skriver Bergvall.

En spännande biokulturell domän som återges är växternas användningar vid barnens lekar, den aspekt av den folkliga botaniken som det fortfarande finns möjligheter att göra

insamlingar om. En över hela Norden, inklusive Färöarna och för övrigt hela Europa, välkänd lek med smörblomman (*Ranunculus acris*) beskrivs så här: "Man brukade sätta en smörblomma mot hakan på barn och säga: *Har du ätit något smör i dag?* Allteftersom hakan färgades mer eller mindre gul av ståndarmjölet sade man: *Jo, i dag har du fått mycket smör* eller *Har de varit så snåla mot dig i dag?* Nu när smöret inte längre är så sparsamt tilldelat som förr, förekommer väl inte denna lek längre." Leken fanns kvar i min barndom i slutet av 1950-talet, men innebörden var nog obegriplig eftersom smöret sällan längre var gult.

I norra Skandinavien har det varit vanligt att göra vattensprutor av strättans (*Angelica sylvestris*) ihåliga stjälkar. Hur leken kunde gå till i Edsele framgår av Bergvalls uppteckningar: "Av strättans ihåliga stjälk gjorde barnen sprutor, som de mest använde till att spruta vatten på varandra, samt blåsrör till vilka lingon- och kråkbärskart fick tjänstgöra som ammunition."

Bergvall försöker att vara så heltäckande som möjligt. De flesta sammanställningar av folkbotaniska uppgifter brukar nöja sig med kärlväxterna, men Bergvall har också vinnlagt sig om svampar och alger, inte bara stora och synliga sådana, utan även små och obetydliga som ofta förbises, men som i äldre tiders folkliga kunnande om naturen inte sällan ingick i människors världsbild. Det finns exempelvis ett slags slemsvampar, som i handböckerna brukar kallas för jordspott (*Mucilago spongiosa*), och som återfinns på gräs, mossa och murken ved. Det kallades i Edsele för *trollspott* och var välkänt för folket i äldre tid. Trollspottet krävde sin förklaring: "När de gamle var ute och gick och såg trollspott i gräset sade de: 'Ja i natt har de varit ute minsann'. Jag hörde aldrig någon säga att *trollen* varit ute. Kanske hör det gamla talesättet *'dom,* det ä trolla det', samman med detta", heter det i hans uppteckning. Grönslick (*Cladophora glomerata*) är namnet på en slags grön-

alg som återfinns i rinnande vattendrag. Om den berättar Bergvall: "På eftersommaren bildas denna alg i massor på stenar och bråtar i åar och bäckar. Vid laxöringsmete fastnar algen på krok och mask, i synnerhet vid lågt vattenstånd. Algerna gör dessutom stenarna hala. Därför hette det: 'Du får inte gå och meta nu. Du får bara alger på kroken, och dessutom kan du halka och bryta benen'."

Det här får tjäna som några exempel på det rika material som återfinns i Bergvalls manuskript "Edseles folkliga flora. Växtnamn (latin, dialekt, riksspråk) jämte uppgifter om växternas användning" (ULMA 28 641). Åsa Nyman skriver i sin nekrolog över Bergvall i *Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv* 322/1996 att många har önskat se manuskriptet i tryck, men att Bergvall själv ansåg det alltför ofullständigt. Vi kan emellertid konstatera att det knappast har någon motsvarighet – om vi bortser från Lisa Johanssons samling från Vilhelmina – i sin omfattning. Ingen annan enskild socken är, tack vare Frans Bergvall, så väl dokumenterad ur etnobotanisk synvinkel som Edsele socken. Även om det viktigaste materialet om Edseles folkliga flora sammanfattas i manuskriptet bör också nämnas en del andra uppteckningar av Bergvalls hand som är av etnobotaniskt intresse, nämligen "Att *lycka garn* och näverskor" (ULMA 23959), "Matvanor och vardagskost" (ULMA 26580), "Användning av vilda växter i medicin och skinnberedning" (ULMA 29601) samt "Korgmakare" (ULMA 32757). Givetvis finns kunskaper som återspeglar äldre tiders folkliga botanik att hämta också i andra uppteckningar, exempelvis i hans sägensamlingar.

Frans Bergvalls manuskript "Edseles folkliga flora" ger sällan några unika uppgifter ur den folkliga botaniken. Tvärtom ansluter hans material väl till de kunskaper vi har om den folkliga botaniken och växtanvändandet i övriga Europa, Norden, Sverige eller Ångermanland. Däremot är hans material heltäckande på ett sätt som vi i övrigt inte har exempel på

i Sverige. Han nöjer sig inte heller med att ge uppgifter rörande de vilda växterna, utan vi får även ta del av förhållandet till odlade nyttoväxter i äldre tid. Också trädgårdsblommor och bärbuskar finns med, liksom odlade kryddor. Intressant nog låter han också dokumentera inställningen till de växter som uppfattades som ogräs. Även om Bergvalls uppgifter är uppteckнade under 1900-talet, behandlar de emellertid kunskaper som innehades av allmogen i det förindustriella landskapet. Det landskap som förvaltades genom tidigare generationers folkliga kunskaper om naturen existerar inte längre. Materialet speglar därför ett viktigt kulturarv – det som brukar kallas det biologiska kulturarvet – ibland med rötter långt tillbaka i tiden. Sammanställningen över enskilda växters benämningar och användningar ger på så vis pusselbitar till vår förståelse av äldre tiders förhållande till och förvaltande av lokala naturresurser. Det är kunskaper som är av stor vikt för att förstå dynamik och förändringar i den biologiska mångfalden. Fortfarande är det folkbiologiska källmaterialet dock i stort sett obearbetat, även om det finns ett rikhaltigt material att ösa ur i arkiven.

Vad beträffar Ångermanland, där Bergvalls uppteckningar hör hemma, finns ett ur såväl kvalitativ som kvantitativ synvinkel sällsynt fint material, som just därför skulle kunna vara en utmärkt utgångspunkt för en större etnobotanisk framställning. Tack vare Frans Bergvalls uppteckningar föreligger därför ett förnämligt källmaterial, som tillsammans med sådant som Georg Bergfors, Jean Berglund, Ella Odstedt, Erik Modin och andra insamlat från samma landskap, skulle kunna ligga till grund för en etnobotanisk eller etnobiologisk studie som borde ha intresse betydligt bortanför de lokala gränserna.

Noter

1 För definitioner och beskrivning av etnobiologi och etnobotanik som en särskild vetenskap, se Ingvar Svanberg, "Att se med allmogens ögon" s. 7–18 i: *Ett växande vetande*. Vetenskapsrådets temabok 2002 (Stockholm: Vetenskapsrådet 2002); "Människan, växterna och djuren", s. 13–20 i: *Människan och naturen: etnobiologi i Sverige* 1, red. Börge Pettersson, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón (Stockholm: Wahlström & Widstrand 2001); samt "Från folkligt ekologiskt kunnande till etnobiologi", s. 254–256 i: *Nationalencyklopedin* 25/2000 (Höganäs: NE Förlag 2001).

2 Jag har i flera sammanhang tecknat ämnets historik i Sverige, se exempelvis mina artiklar "Samisk etnobiologi", s. 13–58 i: *Samisk etnobiologi: människor, djur och växter*, red. Ingvar Svanberg & Håkan Tunón, Studia ethnobiologica 10 (Nora: Nya Doxa, 2000); "The Sami Use of *Lactuca alpina* as a Food Plant", *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2000–2001 (2001), s. 77–84; "Sminkrot (*Lithospermum arvense*) som färgväxt? Om några etnobiologiska uppgifter hos Linné", *Rig* 2000:2 (2000), s. 77–87; "Ängsskäran (*Serratula tinctoria*) som färgväxt i 1700-talets Europa", *Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv* 2002–2003, s. 49–68; samt "Växer på Uppsala gator": lungrot (*Chenopodium bonus-henricus*) som levande kulturminne", s. 107–128 i: *Växter i Linnés landskap. En vänbok till Börge Pettersson*, red. Mariette Manktelow & Ingvar Svanberg (Uppsala: Swedish Science Press 2004).

STAFFAN HOLMGREN

Minnen från Frans Bergvall som botanist

Jag hade förmånen att få följa med Frans Bergvall på utflykter till spännande växtlokaler och på fisketurer under mina barn- och ungdomsår. Min far var nämligen liksom Frans folkskollärare i Edsele och båda var utpräglade natur- och friluftsmänniskor. De var särskilt intresserade av botanik och jag fick ofta följa med på deras utflykter. Mest spännande var det förstås att få följa med till orkidémyrarna i Gideåberg, som Frans kände till i minsta detalj. Där hittade jag alltid nya växter till mitt herbarium. Att dessutom få rätt namn på insamlade gräs- och starrarter och slippa allt mödosamt identifieringsarbete var särskilt uppskattat. Det namn Frans satt på en växt visade sig nämligen alltid hålla inför min biologilektor Arne Lundgrens stränga granskning av mitt herbarium.

Frans berättade gärna om sina första möten med Gideåbergsmyrarna, när han som liten gosse fick följa sin mor till fäbodarna. Vägen dit gick över myrarna och Frans mor visste mycket om blommor och visade honom på de vackra orkidéerna. Första gången var han bara sex år och mötet med blomsterprakten på Mellanmyren glömde han aldrig. Myrarna användes för slåtter under Frans barndom och hölls därför öppna. När slåttern och skogsbetet upphörde tog videsnår och buskvegetation överhand. Än sämre villkor för orkidéerna blev det när man började skogsdika i området och granskogen började vandra in. Frans hade fått ärva ett litet skogsområde invid myrarna och det skötte han mera för att gynna

blommorna än skogen. Han fick utstå en hel del kritik för sin avvikande skogsskötsel av skogsvårdsstyrelsen och skogsbolagen. Den största delen av orkidéområdet ägdes dock av Graningeverken och Kramfors AB (nuvarande SCA). De brukade förstås skogen på ett helt annat sätt och orkidéerna fick ofta ta stryk. Frans vädjade till den hårdföre och kontroversielle chefen för Graningeverken – den legendariske Gerard Versteegh – och fick honom att personligen besöka området. Han blev så imponerad av blomsterprakten, att han på stående fot beordrade att all gran- och björksly skulle huggas bort på igenväxta områden av Mellanmyren och riset skulle avlägsnas. Vidare bestämde han om avverkningsförbud på skogsfruns växtplatser vid Stordjupdalen och Björkmyren. Även Kramfors AB kunde förmås att inställa ett dikningsföretag på Småmyrarna, vilket hade hotat torrlägga det artrikaste området. De här åtgärderna vidtogs redan 1951–52 och de bäddade för skapandet av naturreservatet Gideåbergsmyrar-

Frans Bergvall på en av sina älskade myrar. Foto: Cuno Bernhardsson.

na, som inrättades år 1968.

En annan av de utflykter med Frans Bergvall, som jag gärna minns, var en dag på några myrar vid Lövlund nära stranden av Lafssjön i Ramsele, där vi försökte räkna antalet guckuskor. Frans hade nämligen läst om en rekordstor förekomst av guckusko i södra Sverige och nu skulle vi se om vi kunde slå den. Det visade sig att på vår norrländska växtplats fanns omkring fem gånger fler exemplar av guckuskon! Så vitt jag vet vidarebefordrades aldrig uppgiften till någon botanisk tidskrift eller institution. Frans hade nämligen en omotiverad vördnad för vetenskapen och trodde inte att hans blygsamma bidrag skulle tas på allvar. Blygsamhet och tillbakadragenhet var överhuvudtaget karaktäristiska för Frans. I min barndom i Edsele skulle alla vuxna tituleras farbror eller tant av oss barn. Det ville dock inte Frans acceptera utan protesterade alltid när jag kallade honom "farbror Frans". Det bröt mot hans känsla för jämställdhet och jämlikhet.

En annan oförglömlig utflykt gick till sydberget Valasjöberget i Ramsele. Tack vare det skyddade läget hade en mängd sydliga växter blivit kvar där sedan den postglaciala värmeperioden för flera tusen år sedan. Frans berättelse om detta fenomen var mer spännande och levande än den föreläsning i ämnet, som jag några år senare fick av min professor i botanik i Uppsala – växtgeografen Einar Du Rietz. Naturupplevelsen vid Valasjöberget blev extra stark av att pilgrimsfalk häckade på en klipphylla och fåglarna flög skriande omkring oss – ibland på bara några meters avstånd!

Frans Bergvall hade en naturlig forskarbegåvning med en stark känsla för källkritik. Han ville alltid själv kontrollera växtplats och artbestämning, innan en ny växtlokal kom med i hans anteckningar. Jag minns en varm svettig sommardag med moln av ettriga bromsar kretsande runt oss ute på en myr vid Åkerö fäbodar i Edsele, där vi försökte återfinna den lokal för dvärgtätört – *Pinguicula villosa* – som jag hittat där

något år tidigare. Trots de odrägliga omständigheterna gav Frans inte upp och efter några timmar lyckades vi hitta den lilla oansenliga blomman. Även växtplatserna för skvattram och nattviol fick jag lov att visa för Frans, innan de var godkända för hans arkiv.

Det man minns bäst av Frans är dock hans berättarförmåga. Han hade ett enormt förråd av gamla historier att ösa ur. Särskilt när vägen hade börjat bli lite för lång och mödosam eller regn och kyla frestade på humöret, muntrade Frans gärna upp stämningen med någon lustig historia. Ofta var det namngivna personer som själva råkat ut för händelsen eller företeelsen. Ett typiskt exempel är följande: n'Manne på Dysjöhögda hade börjat bli gammal och klagade på sina sinnens försämrade skärpa. "Nu si jäg illa, hör illa och luktar illa!"

När jag för några år sedan kontaktades av arrangörerna för Edseledagen och erbjöds att få guida julivandringen på myrarna i Gideåberg, tackade jag förstås gärna ja. Jag har nu lett utflykten under tre år och den brukar locka omkring tjugo personer – ortsbor, hemvändare och en och annan turist. Och jag tror inte att någon har behövt bli besviken. Gideåbergsmyrarna är nämligen ett unikt stycke ångermanländsk natur med skönhetsupplevelser även för den mest bortskämde. Under juli är det främst de olika orkidéerna av typen nycklar, som vi brukar få se: blodnycklar, fläckigt nyckelblomster, skogsnycklar, sumpnycklar och ängsnycklar. En del år finns fortfarande blommande bestånd av den praktfulla solgula och gyllenbruna guckoskon kvar, men vill man se dem, när de står som vackrast, ska man nog vara på plats runt midsommar. Även den som brukar kallas för Sveriges vackraste orkidé – nornan – får vi bara se som blad och fröställning under julipromenaden. Nornan blommar nämligen redan i slutet av maj. Några spännande orkidéer som blommar i juli är brudsporre, grönkulla, knärot, spindelblomster och tvåblad.

Det är inte bara vackra blommor som vi kan beundra under

vandringen. Det finns också en mängd sällsynta fjärilar på Gideåbergsmyrarna. Vi har några gånger fått se en av de största och vackraste dagfjärilarna i Sverige, den praktfulla makaonfjärilen. Annars är det den stora mångfalden av de brunfläckiga pärlemorfjärilarna som imponerar. Vanligast är kanske den bruna, prydliga och svartringlade pärlemorfjärilen, men även de sällsynta arterna frejas, friggas och gråkantade pärlemorfjärilar kan vissa år förekomma i stora mängder på myrarna. Den betydligt oansenligare skogsgräsfjärilen och den gråbruna gräsfjärilen är nog de arter vi oftast sett under vandringen. Vissa år flyger den stora chokladbruna ekspinnaren omkring i solskenet ute på myrarna, trots att den egentligen hör till nattfjärilarna.

Efter att ha beundrat de vackra orkidéerna på Småmyrarna och Mellanmyran i de östra delarna av reservatet brukar vi göra ett stopp vid Rävlarna i väster. Från utsiktstornet har man en utmärkt vy över de märkliga vattenfyllda långsträckta flarkarna, där tranor, grönbenor, gluttsnäppor och skogssnäppor brukar söka föda. På myren nedanför tornet hittar vi de tre typer av köttätande växter, som vi har i Sverige. Sileshåret och tätörten fångar mygg och andra insekter på sina klibbiga blad, medan de gula vattenlevande bläddrorna har små ryssjor på sina blad, där de fångar djurplankton.

Efter några timmar ute på myrarna brukar vi vara lagom trötta av vandring och upplevelser och kan nöjda åka hem till Edseledagens andra attraktioner. Vi har varje gång kunnat konstatera, att det var synnerligen välförtjänt, när Nya Norrland vid en granskning av länets 65 reservat år 1997 satte högst betyg på Gideåbergsmyrarna!

TAGE LUNDQVIST

Frans Bergvall – frikostig med sitt vetande

Mitt namn är Tage Lundqvist och jag är född och uppvuxen på Ödsgårdsmon i Edsele.

Jag visste redan tidigt att jag ville utbilda mig till slöjdlärare. Under åren 1962–1967 genomgick jag därför först en förberedande utbildning på Sandö verkstadsskola; fyra års utbildning till möbelsnickare och ett års metallutbildning (t.ex. smide, kopparslageri och metallarbeten). För att komma in på slöjdlärarseminariet studerade jag följande två år på Hola folkhögskola. Sen var det äntligen dags för Linköping och utbildning till slöjdlärare.

Efter avslutad utbildning – 1971 – "hamnade" jag längst ner i Skåne och arbetade mig sedan uppåt landet, för att slutligen landa i Östersund, där jag sedan 1975 har min nuvarande tjänst.

Under min uppväxt hemma i Edsele kom jag i kontakt med många skickliga slöjdare och hantverkare, vilket medfört att jag än idag har ett brinnande intresse för gamla slöjd- och hantverkstekniker och ser det som en uppgift att föra dessa vidare. Jag har under åren haft ett flertal kurser, där jag lärt ut många av dessa tekniker. Därutöver har jag under 17 somrar deltagit i "Kulturarvet" vid Gålsjö bruk. Under den vecka detta pågår, har jag dels haft veckokurser, dels endagskurser med en ny teknik varje dag.

Eftersom jag tidigt lärde känna Frans och visste att han innehade kunskaper om bl.a. den äldre Edselebefolkningens le-

verne, rådfrågade jag honom ofta i sådana här sammanhang. Oftast hade han endera insamlade kunskaper eller egna minnesbilder från sin uppväxt.

Tillsammans med de kunskaper han gav mig, levererade han också ofta en anekdot som så att säga hörde ihop med den speciella tekniken. Som exempel kan jag nämna följande. Under ett samtal med Frans om korgmakare runt Edsele/Ramseletrakten, berättade han att det i Lövlund, väster om Ramsele, bodde en man som dels var färjkarl på Lafssjön, dels korgmakare. Han, liksom alla andra korgmakare, ville ha det bästa materialet till sina arbeten. Materialet ska vara rakvuxen ved. Trädet får inte vara växtvridet, eller som byborna sade, "solvinn". Det får inte heller vara "tjurved" i stammen.

Mannen hade ingen egen skog, utan valde ut de finaste tallarna på prästskogen som material till sina korgarbeten. Den då verksamme prästen i Ramsele var från Dalarna och var, förutom för sin vindögdhet, känd för att vara tjurig. Korgmakaren, som var känd för att vara slagfärdig, stötte en dag på prästfrun vilken sade: "Är det sant som folk säger, att ni tar material till era korgar på kyrkskogen?" Korgmakaren svarade: "Nä hugga stinta, där väx' de' bara dalatjur'n å solvinn-ven, så där finns de' ingenting å hämta".

Byborna i Edsele behövde då och då bryna sina verktyg. På den tiden tillverkade man det mesta själv, även sina brynen. Vid ett tillfälle när jag och min gamle far stod och slipade våra verktyg, berättade han att det nere vid ån fanns en samfälld grop, vilken kallades för "brynsandgrubba". När jag berättade detta för Frans talade han om att det fanns en likadan i Gideåberg, hans hemby. Han berättade också att byborna var så rädd om sanden, att när två "utsocknes" varit där och tagit sand, fick de lov att lämna igen den, eftersom den även skulle räcka till kommande generationer.

Vi hade vid ett tillfälle besök av en granne och pappa och han kom i samspråk om hur man förr tillverkade dessa bry-

nen. Eftersom jag var med skulle de försöka minnas, samtidigt som jag, så att säga på sidan av, skulle försöka tillverka brynet. De samtalade och jag tillverkade ett bryne på följande sätt. Man söker en fingergrov sälgkvist, klyver den och böjer den runt en mall. Som en sorts armering borrar man in små trästift i kvisten. Därefter blandar man grankåda och sand som kokas ihop till en torr gröt. Sedan oljar man ett papper och lägger kvisten (brynformen) på och sedan får man vara snabb och "klina i" smeten i kvisten. Vips, så har man ett bryne!

Jag har ett annat brinnande intresse och det är musiken. Kocken i pappas flottarlag, Eugen Hällqvist, var förutom skicklig fiolspelman även en duktig fiolbyggare. Vid 62 års ålder hade han hunnit bygga 300 fioler. En vår, när pappa och jag satt och skar till de små sälgpipor man gör varje vår, berättade pappa att Eugen brukade sitta på stamknoppen på proviantskutan och spela sälgflöjt. En sälgflöjt är till skillnad från en sälgpipa ett *spelbart* instrument. Eugen, som tillverkade sina flöjter själv, spelade låtar i tradition efter sin pappa.

Pappa och jag var vid ett tillfälle och hälsade på Eugen för att jag skulle få lära mig att tillverka en sälgflöjt. När jag senare berättade detta för Frans, kontaktade han Mats Arnberg, som då arbetade som upptecknare vid Sveriges Radio. Detta resulterade i sin tur i att Mats besökte Eugen och dokumenterade hans flöjttillverkning. Detta visades senare i TV. Mats Arnberg hävdade att Eugen då – läs mitten av 60-talet – var den siste traditionsbäraren av både tillverkning av sälgpipa och trakterande av densamma.

Korrespondensen mellan Frans och mig kunde ibland vara väldigt enkel. Jag kan som exempel nämna ett tillfälle, då jag skulle leda en "slåttan'-kurs" på Gålsjö bruk. Under kursveckan skulle deltagarna få tillverka räfsa, lieorv och bryne. Som avslutning skulle det ordnas en "slåttan'-fest". En tid innan kursstarten ringde Frans och frågade vad jag hade på gång,

en fråga han för övrigt alltid ställde när vi talades vid. Utan att jag bett om det, kom några dagar senare ett brev från Frans, innehållande enkla ritningar som föreställde olika typer av "hässjestabbar". Frans skickade då och då små ritningar på olika föremål och flikade oftast in benämningar på föremålets olika delar på landsmålsalfabetet. Frans delade med sig av allehanda kunskaper som jag har kunnat använda inom min verksamhet.

JAN MOLANDER

Begreppet Ådalen

När vi på 1950-talet läste hembygdskunskap i Remsle folkskola, Sollefteå, fick vi lära oss att Sollefteå var "Ådalens pärla" och att Ångermanälven nedanför Nyland hette Ångermanviken. Efter återkomst till Sollefteå i början av 80-talet funderade jag därför under bilresor ned till Härnösand över att Ådalens Byggservice låg i Bollstabruk, Ådalens Bildemontering i Kramfors och Ådalens TV Service i Lunde. Det är en anledning till att jag med nyfikenhet åtog mig att för *Kunskapsprojektet Industrisamhällets kulturarv Ådalen*, ingående i ramprogrammet *Industrisamhällets kulturarv i Västernorrland*, något utreda ursprung och bruk av ortnamnet Ådalen, framför allt i förhållande till skogsnäringens historia i nedre delen av Ångermanälvens flodsystem.

Ådalen i tidigare skrifter

Det sägs om vattendrag att de mer förenat än skilt åt. Men med kommunikationernas utveckling gör en annan sanning sig mer gällande: i en ådal färdas man utefter och längs med stränderna, man påverkas i tanken av det.[1] Så minns jag också mina intryck från resor med postbussen Sollefteå–Strömsund 1959 då jag arbetade i flottningen efter Ströms vattudal och åkte hem vartannat veckoslut. Färden gick sexton mil i huvudsak längs Faxälven och alla i bussen tycktes vara släkt med eller känna varandra, var de än steg på eller av.

Enligt senare uppslagsverk[2] sträcker sig Ådalen längs Ång-

ermanälvens dalgång från Junsele till Bottenhavet.[3] Tidigare har den haft en snävare definition, mer i anslutning till vad ortnamnet egentligen betecknar i naturgeografisk mening. Notarien och arkivarien vid Vetenskapsakademien, Arvid Ehrenmalm, gjorde 1741 en resa efter Ångermanälven till Åsele Lappmark. Väl ovanför Sollefteå beskriver han en ådal som nejden mellan älven och omgivande nipor, åsar och moar. Han beskriver dessa som gjorda av människohänder och jorden som fruktbar och god jord.[4] Ehrenmalm stavar ådal såväl i obestämd som bestämd form med stor bokstav, men den ordningen kan naturligt härledas till tyskans starka inflytande på den tidens svenska, något som bl.a. innebar att man skrev alla substantiv med stor begynnelsebokstav. Hans övriga stavningsbruk tyder på det.

Ehrenmalm brukar versal också i en beskrivning kring Faxälvens sammanflöde med Ångermanälven: "En half mil härifrån til Norr (i Granvåg) sammanlöper södra Ådalen med then norra..."[5] En annan, för oss kanske ännu mer historiskt känd resenär, Abraham Hülphers, ansluter ca 40 år senare till denna beskrivning: "...södra och norra Ådalars Wattenleder sammanstöta..." [i Granvåg] och tillägger att "... stora Ådalen begynner...här".[6] Hundra år senare skriver lantmätaren Daniel Åslund, Helmer Osslunds far, om att "sjöledes förbindelse med nedre landet" slutar i Sollefteå, vilket gör orten till en förrådsplats för "öfre ådalens förnödenhetsartiklar".[7] Om Ådals-Lidens socken yttrar han bl.a. att "näringarna är desamma som i hela öfre Ådalen. Se Ed, Långsele m.fl.".[8] Han inkluderade alltså även Faxälvens dalgång i begreppet.

Anförda skrifter utgör vittnesmål från besökande resenärer, vilkas förtrogenhet med det lokala folkmålets geografiska benämningar möjligen skulle kunna betvivlas. Men ett avvittringsprotokoll från en förrättning där man avskiljer kronans skog från bönders och allmänningars måste rimligen avspegla parternas, alltså även byamännens, språkbruk. I ett sådant

protokoll från Junsele, Avvittringsprotokoll från Kronoallmänningen i Junsele socken och bägge sidor om norra Ångermanälven 14 september 1752, talas beträffande en undersökning 1742 och en bestämmelse från 1744 om "det timmer, som hugges längst upp i Ådalen" respektive "skogarnes nyttjande här i Ådalarne".[9] Vi kan anta att benämningen Norra Ångermanälven i protokolltiteln motsvarar det av Ehrenmalm och Hülphers omnämnda Norra Ådalen.[10]

"Vilka kallas med rätta ådalsbor?"

Etnologen och språkmannen Johan Nordlander skrev i juli 1921 en artikel i *Nord-Sverige*, med titeln "Vilka kallas med rätta ådalsbor?"[11] Inledningen är särskilt intressant i det att författaren uttrycker förvåning över vad han läst i en tidning, nämligen att Gudmundrå räknas till Ådalen. Med hänvisning till fogderäkenskaper, inventeringar av laxfisken, judiciella, kyrkliga och andra officiella skrivelser[12] slår han sedan fast, att endast socknarna ovanför Sollefteå, med något undantag när, under 1500- och 1600-talet var att betrakta som Ådalen. Beträffande Sollefteå hade det rått vacklan men övervägande hade det räknats till Ådalen. Där nedanför vidtog "sjön" eller "Flattån", alt. "Flatån". Nordlander sammanfattade: "Vill man följa det gamla språkbruket, så har man nedanför Sollefteå alls inga ådalsbor, med avseende på Sollefteåbor är benämningen möjlig och för dem, som bo högre upp, alldeles på sin plats." Å andra sidan är det antingen uttryck för inkonsekvens eller frångående "gammalt språkbruk" när han själv räknar ortsbor från Multrå, Sånga, Boteå och Dals socknar till Ådalen.[13]

Nordlanders huvudsakliga uppfattning om ådalsbegreppet stöds av Fredrik Cöster, apotekare i Sollefteå vid mitten av 1800-talet, som skrev ett resereportage om en båtresa 1850, *Till Ångermanelfven och Sollefteå dalen*. Ingenstans i denna berättel-

se förekommer ortnamnet Ådalen, inte ens när författaren skådar utsikterna uppåt och nedåt älven uppifrån Hallstaberget.[14]

Att Sollefteå utgjort nedre gräns för Ådalen är, som Daniel Åslund skrivit, naturligt, dels med tanke på att samtliga älvgrenar flutit ihop i Granvåg en knapp mil där ovanför, dels för att det var till Sollefteå och inte längre man kunde färdas sjöledes från kusten alltsedan 1200-talet, då Sollefteåforsen hade bildats.[15]

Ådalen har omväxlande stavats med liten och stor begynnelsebokstav. Ehrenmalm, Hülphers, Åslund och Nordlander hade skrivit Ådalen med initial versal. Men Mauritz Edström har tagit fasta på att det i *Läsebok för folkskolan*, 1891, står: "Angermanälfvens dalfåra, ådalen, såsom den vanligen kallas, är en av de vackraste trakterna i hela vårt land."[16] Alltså, Ådalen med litet å.

Ådalens poesi

År 1897 utgav Gustaf af Geijerstam Pelle Molins *Ådalens poesi*. Eftersom författaren avlidit ett år tidigare måste af Geijerstam själv varit den som satt titeln på verket och han bör ha gjort det efter innehållet i öppningsnovellen *Gamla Ådalen*, som är ett prosalyriskt stycke. Det är just därifrån de mest kända citaten brukar hämtas, t.ex. "Detta är Ådalen, Guds verk, då han på samma gång log och vredgades."[17] Lanseringen av begreppet Ådalen för en större läsande allmänhet kan således lika mycket tillskrivas af Geijerstam som Molin. Denne var för övrigt bara en i raden av författare som Geijerstam förde fram i sin kamp för naturalismen som skönlitterär riktning.[18] Genom utgivningen av Pelle Molins novellsamling blev Ådalen riksbekant. Vad än namnet hade betecknat dittills så stod det här för en sagornas och berättelsernas värld. Det gällde alltså inte någon bestämd

Nämforsen

Efter målning av Pelle Molin

Ur: John Ekman, Härnösands Distrikts Trävaruexportförening 1898–1923, Stockholm 1924.

Pelle Molin, Nämforsen, olja. Foto: Björn Grankvist, Länsmuseet Västernorrland.

bygd och hade inte heller någon administrativ avgränsning.[19] Det är mycket möjligt att *Ådalens poesi* bidrog till att förstärka en sådan svepande betydelse av namnet och öka dess geografiska omfattning.

Ådalens poesi hade utkommit då den s.k. Norrlandsfrågan var som hetast i den politiska diskussionen. Riksdagen tillsatte kommittéer och stiftade lagar för att rädda en fri skogsägande bondeklass i Norrland undan jordhungriga sågverksbolag, som förvärvade avverkningsrätter och skogsfastigheter i allt snabbare takt.[20] I sitt förord hade af Geijerstam gett en romantisk och socialdarwinistiskt färgad bild av författaren. Pelle Molin framställdes som en hjälte i kamp mot naturen, i stil med Rudyard Kiplings och Jack Londons hjältar, på modet kring förra sekelskiftet.

Att Pelle Molin primärt hade varit och sett sig själv som målare förbigick helt den stora publiken. Men han var en mästare på att återge vatten i rörelse, att fånga forsens virvlar och kaskader, då ett fräscht naturalistiskt friluftsmåleri i tydlig skillnad från den ateljébundna Düsseldorfskolans. Det ligger inte inom möjligheternas ram för detta mindre arbete att

klargöra om Pelle Molin påverkat den bildmässiga uppfattningen av Ådalen och Norrland, men så mycket kan sägas att när Sollefteå Konstförening 1938 anordnade en minnesutställning och samlade in verk från hela landet, fanns bland dem även förfalskningar. Pelle Molin hade alltså så gott namn att det lönade sig att imitera honom.[21] Arvid Toldner hävdar till och med i sin bok *En fläkt från Ådalen. Berättelser och skisser* att priset så tidigt som 1924 kunde uppgå till tretusen kronor för ett verk av Molin,[22] en uppgift som man ändå borde kontrollera genom att något studera den tidens konstpriser.

Turistguiderna

Med eller utan målningar förmedlades sedan den tiden en vacker bild av övre Ådalen. Vi finner den inte minst i den tidens turistinformation. Flera guider utgavs som berättade om vad man såg från ångbåt på resa från Härnösand till Sollefteå. Signaturen Snoddgrass vet med sig redan när han stiger på båten att han skall bege sig på färd "från Elias Sehlstedts stad dit upp till Pelle Molins ådal".[23] I sin skrift från 1898 beskriver han ankomsten till Sollefteå: "Och så komma vi in i det flodområde, som kallas Ångermanlands fagraste bygd...".[24] Beskrivningen upprepas i efterföljande guider 1921 och 1925: "Och så är vi framme i Sollefteå, en av Sveriges vackrast belägna städer".[25] Motsvarande skrift från 1936 har som titel *En resa genom Pelle Molins Ådal* och avgränsar för övrigt Ådalen nedåt i närheten av Nyland.[26]

Man kan ifrågasätta den verkan dessa skrifter haft utanför vår region, det rör sig om småskrifter med praktisk användning vid en båtresa på Ångermanälven. Men en artikel i Svenska Turistföreningens årsskrift 1902 måste antas ha haft rikstäckning. Den är författad av Anna Lindhagen, syster till Carl Lindhagen, borgmästare i Stockholm men också känd som "Norrlands apostel", eftersom han var den aktivaste riks-

dagsmannen i Norrlandsfrågan.[27] Anna Lindhagen nöjer sig inte med Sollefteå som slutmål "ty Ångermanälfvens stora skönhet, Ådalens finaste poesi, har man icke sett, förrän man varit *ofvanför* Sollefteå".[28] Nej, det är övre Ådalen hon vill nå och färdas så vidare med Pelle Molin i sinnet. Det kan belysas med flera citat, men vi nöjer oss med ett som också avspeglar att också hon hade Norrlandsfrågan i sinnet:

> Han hade velat skrifva ett "härskri", för de spörsmål som äro Norrlands mest brännande: ett härskri för lapparna som äro förtryckta, och för Norrlands självfägande allmoge, som är hotad med undergång och som är, enligt Molin, "det egendomliga sagofolket – med dragspel i händerna och växelblanketter i bakfickan".[29]

Att Anna Lindhagen sedan själv fann att ortsbefolkningen i Näsåker ryckte på axlarna när Pelle Molin kom på tal och tyckte att han var en tok[30] är mindre intressant i sammanhanget.

Det goda namnet om naturskönhet har inte bara gällt Ångermanälvens ådal utan även Faxälven och Fjällsjöälven: "...möter oss forsar och fall i den mångbesjungna, fagra Ådalen. Nämforsen, Åkvisslan och Kilforsen äro minnen, som sent skola glömmas." I positivt provinsialistisk anda heter det: "Vi säga oss, att detta [Sollefteåbygden] måste vara ett land särskilt danat för diktning och sång. Så är också fallet. Vad Värmland i detta hänseende betytt för mellersta Sverige, det har Ångermanland varit för Norrland."[31]

I samma anda är programtexten skriven för en utställning i Sollefteå 1952 med titeln *Ådalen ger.* En av författarna anknyter till Pelle Molin med ett av de vanligaste citaten: "Detta är Ådalen, sannerligen det fagraste land" och skriver att Sollefteå är "Ådalens pärla". Staden var en av landets vackraste turistorter och kunde bli ett svenskt Davos om vissa planer fullföljdes![32]

"Till Arbetets ära, till Ådalsbygd"

Men övre Ådalen har inte bara framstått som naturskönhetens rike, utan även som arbetets, i synnerhet skogsarbetets. År 1906 hade Norrlands Skogs- och Lantarbetareförbund med Sollefteå som bas börjat organisera bönder, arrendatorer, torpare och drängar – samtliga med skogsbolagen som gemensam motståndare.[33] Och 1918 bildades här Skogs- och Flottningsarbetareförbundet.[34] År 1912 flyttade tidningen *Nya Norrland* från Härnösand till Sollefteå och samma år anställdes Ivar Vennerström som redaktör.[35] Under hans tid blev tidningen ett vänstersocialistiskt fäste.[36] Detta politiskt radikala arv fanns i bakgrunden för projektet Frisendahls Timmerflottare, som 18 april 1940 resulterade i det vi vanligtvis kallar Flottaremonumentet, uppsatt på Sollefteåforsens nacke. Den penninginsamling som monumentkommittén ledde gav sken av en folklig kampanj för hyllning av skogs- och flottningsarbetet. Enligt initiativtagaren och primus motorn Helge Dahlstedts öppningsanförande i september 1937 skulle monumentet bli bl.a. ett äreminne över skogsnäringen och över Ådalsbygden. Han hade engagerat två framstående författare från landskapet som propagandister för företaget – Lubbe Nordström och Albert Viksten. Medan Nordström skrev svulstigt om Ångermanland satte Viksten arbetaren i focus:

> Tidigare var det mest hjältemodet på slagfältet som inspirerade konstnärerna till monumentala konstskapelser. Man hade inte sinne för den ära, som dolde sig på arbetets valplats [...] Därför vore det en heder för Ådalen, om tanken förverkligades just där.[37]

Monumentets måtto kom också att bli "Till Arbetets Ära, Till Ådalsbygd". Men även om också skulptören själv, Fredrik Frisendahl, en radikal socialdemokrat med börd och uppväxt

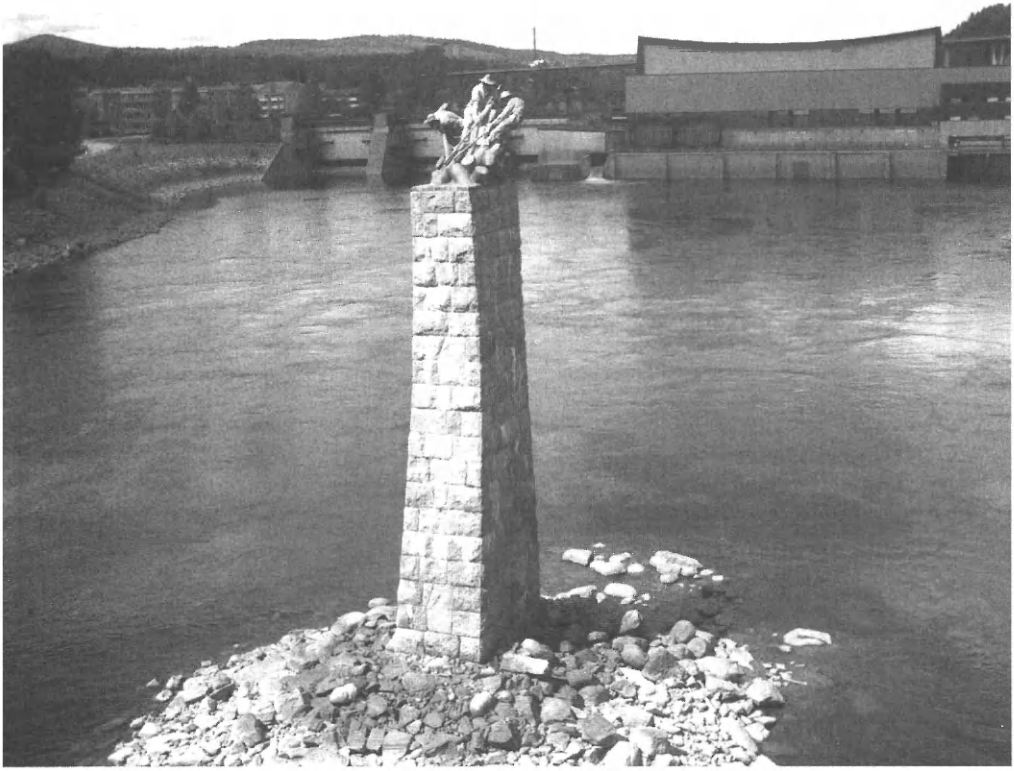

Fredrik Frisendahl, Timmerflottare. Foto: Jan Molander.

i Näsåker, tillfullo stod bakom en hyllning till arbetet i Ådalen, så var projektet ett lokalpatriotiskt företag med tonen i programskrifter och appeller påminnande om tidens nationalistiska strömningar. Att det var skogsindustrin som till 75 % stod för kostnaden var då ett av monumentkommittén strängt hemlighållet förhållande.[38] Med hjälp av direktören för SCA, Torsten Hernod, och Mo och Domsjö AB:s Carl Kempe hade Dahlstedt hösten 1938 på kort tid lyckats samla ihop bidrag från skogsindustrierna kring Ångermanviken. Man kan fråga sig om de här såg en möjlighet att stödja en folkkampanj för enig uppslutning kring skogsnäringen i Ådalen, en motbild till Lundekravallerna 1931.

Ångermanviken

I räkenskaper från 1552 över fisket i Ångermanland förekommer, som vi sett Nordlander uppmärksamma, namnet Flattån för det nedersta avsnittet av Ångermanälven. Möjligen avlöstes det senare av namnet Store Ångermanne åån eller bara Storån.[39] Härnösands dombok för 1652 har ett textställe där Gudmundrå anges liggande "opp i landet" och 1702 använder landshövdingen samma begrepp för Hammars läge.[40] Men här har älven också blivit sjö, dvs. hav. För området ovanför Hammar, uppströms distalbranten, har också förekommit benämningen "midielandet". "Landet vid midjan" bör då tolkas som landet mellan Sollefteå och Hammar, motsvarande dagens mellersta Ådalen. Erik Michelsson Ström, som 1705 disputerade på en avhandling om Ångermanland, benämner dock liksom Nordlander havsviken Flattån.[41]

Vi kan notera att det är de utifrån betraktandes vittnesmål som dominerar i skriftliga källor. Beträffande det lokala språkbrukets benämning på trakten kring Ångermanviken tror jag att Mauritz Edströms perspektiv varit giltigt sedan lång tid tillbaka: "Levde vi så uttalat i Ådalen? I helsike heller. Vi bodde i en eller annan backe kring älven. Just den backen, det samhället var den värld vi erkände."[42] Därtill kom frågan om på vilken sida av vattnet man bodde. För Edström är den erfarenheten viktig att han bodde på den norra eller östra, fattigare sidan av älven,[43] där det inte fanns några massafabriker förutom Hallstanäs träsliperi.[44]

Skogsindustrin

Under tiden för arbetet med denna uppsats har jag haft möjlighet att något granska primärkällor från två företag inom Härnösands sågverksdistrikt, från kusten upp till Sollefteå[45] – Ström-

näs Aktiebolag och Graningeverken. Här återfinns exempel där man ser en tydlig distinktion mellan å ena sidan platsen för industrin och å den andra råvarukällan Ådalen. Den framstår som synonym med området för företagets förlagsverksamhet, dvs. det avsatte en utgiftspost för köpekontrakt med virkesägande bönder som avverkade och levererade till flottled. Här förekommer termer som "Ådalsförlaget för timmerrörelsen"[46] eller "Ådalsaffärernas konto".[47] Dessa affärer kunde då äga rum i Ströms vattudal eller i Dorotea,[48] i området för Ångermanälvens flodområde.

Men ett genstridigt exempel talar om hur Graningeverken kompletterar sin kraftledning till Ådalen, när den sätter upp ny ledning från Forsse kraftverk i Faxälven till Angsta, väster om Bollstabruk.[49] Det exemplet är från 1913 medan de tidigare nämnda skrivningarna i Strömnäsbolagets och Graningeverkens handlingar är nedtecknade 1895–96.

Med ett mer ingående studium av sådana källor kan man möjligen närmare avgränsa tiden för Ådalsbegreppets förskjutning inom trävarubranschen, när industriområdet kring Ångermanviken blev Ådalen lika mycket eller mer än skogstrakterna kring Ångermanälvens ådalar.

Industrins krönikörer

När J.A. Almqvist 1909 författade sin företagsmonografi över Graningeverken stavade han ändå Ådalen med liten begynnelsebokstav vid omnämnandet av såväl råvaran i "ådalarne" som fabriker "utefter ådalen".[50] Femton år senare skrev huvudägaren till bolagen Väja, Dynäs och Svanö, John Ekman, del 1 av Härnösands distrikts trävaruexportförenings historia och satte då versal i början av ordet Ådalen. Han låter begreppet i stort sett beteckna Ångermanvikens industriområde.[51] I andra delen av samma verk ger Tage Hedborg, under en lång period inspek-

tor vid Björkå AB:s sågverk i Lugnvik, en bild av det sociala livet i Ådalen. Vi föreställer oss hellre ljust och fint klädda träpatroner och deras barn än svettiga sågverksarbetare bakom följande rader:

> På båtarna träffades disponenterna och deras vänner med respektive familjemedlemmar, och vid angörandet av bryggorna fick man byta hälsningar med bekanta, som ofta stodo där och väntade på båtarnas ankomst. Även dylika vardagliga händelser bidrogo till att Ådalens många familjer och släkter ej blott fingo, utan även kände, en stor samhörighet.[52]

Om dessa familjer och deras företagsgrundande fäder skrev också disponentsonen Nils G. Qvist ett omfattande tvåbandsverk med den talande titeln *Ådalen* och undertiteln *Ett bidrag till dess industri- och personhistoria*. Även om Qvist då och då använder ådalsbegreppet för alla de trakter Ångermanälven rinner igenom i vårt landskap, så är det inget tvivel om att han i huvudsak syftar på trakten kring Ångermanviken.

Det är möjligt att dessa krönikörer tagit till sig det då positivt laddade Ådalen från Pelle Molin. I första delen av trävaruexportföreningens historia finns ett foto av en målning, en av de Pelle Molin gjorde av Nämforsen. Övrig bildtext saknas och det finns ingen anknytning till den löpande texten på omgivande sidor, men vi ser kraften i en skummande fors och kringvirvlande timmerstockar.[53] (Jfr illustration på s. 109.)

Tidig arbetarrörelse i nedre Ådalen

Det är ändå inte säkert att träpatronerna var först med begreppet Ådalen för trakterna kring Ångermanviken. I ett arbetsmaterial tillhörande Sven Bodin, projektledare för Sundsvallsmin-

nen, ett av projekten inom Industrisamhällets kulturarv i Västernorrland, har jag kunnat notera Ådalen stavad med inledande versal från 1887 och framåt. Ett antal excerpter från tidningar och skrivelser handlar om politisk organisation bland arbetarna, sedd ur olika perspektiv. Så skrevs det t.ex. 1888 om att "arbetarna i Ådalen nu börja röra på sig",[54] och om ett "sågverk i Ådalen" som anlitar strejkbrytare.[55]

Framlidne rektorn för Hola folkhögskola, Nils Sjöqvist, som ingående studerat folkrörelserna i lokalt perspektiv, uppger att *Ådalens samorganisation* sattes upp 1906 av lokalavdelningar inom Svenska Sågverks- och Brädgårdsarbetareförbundet, SSIAF. Han lämnar också uppgiften att Ångermanälvens och Kramfors arbetarekommuner 1908 sammanslogs i *Ådalens arbetarekommun*.[56]

Ett statligt perspektiv

En aktör som kunde ha insett fördelen med en samlingsbenämning som *Ådalen* på Härnösands sågverksdistrikt är staten. Men ingenting i landshövdingeberättelserna under perioden 1871–1905 avspeglar något sådant. För landshövdingen existerar bara Härnösands tullkammardistrikt[57] och skeppningsdistrikt.[58] Sågarna ligger i Ångermanland eller Medelpad.[59] Skogsfastigheterna är uppdelade på fögderier[60] och mängderna trävaruexport angivna i kubikmeter i stället för branschens mått standards.[61] Sågverksdistriktet beskrivs som "Ångermanälvens floddal med dess storartade industri och på alla områden pulserande näringsliv".[62]

"Det röda Ådalen"

Som synes måste vi denna gång lämna frågan obesvarad om när Ådalen kom i svang som beteckning för området kring Ånger-

manälvens mynning. I en appell den 1 april 1887 i *Västernorrlands Allehanda* manar en arbetare vid Strömnäs sågverk till kamp även i "nedre Ådalen" mot "svälttullarna". Men den uppgiften utgör bara ett nedslag i ett källmaterial. Bruket av ortnamnet skall konstateras vara väl spritt för att vi skall kunna tala om en allmän uppfattning.

Hur stämmer då begreppet "det röda Ådalen" på industribygden vid Ångermanviken? Sandöuppploppet 1907 (föreningsrättsstrider vid Dals och Sandö sågverk, som ledde till slagsmål mellan arbetare, polis och strejkbrytare[63]), hungerkravallerna 1917 – då svultna människor gav sig ut på omgivande landsbygd för att länsa bönders förråd[64] – och Ådalshändelserna 1931[65] har gett trakten en herostratisk ryktbarhet. Näringslivet har också flera gånger tvekat att etablera sig här.[66] Men Hjalmar Nilsson, själv med i demonstrationståget 14 maj 1931, sedermera landshövding i Västernorrlands län,[67] skriver om begreppet "den oroliga och röda Ådalen", att det har blivit en stämpel som använts av människor som aldrig varit här eller lärt känna befolkningen. Som särskilda lokala omständigheter pekar han på konjunkturväxlingar i industrin, sociala brister i samhället och starka motsättningar mellan arbetsgivare och arbetare. Men han påpekar även att arbetarstammen i Ådalen i huvudsak var inflyttad utifrån och saknade släktförbindelser i den omgivande jordbruksbygden, en kännbar brist under dåliga tider.[68] Birger Norman kompletterar bilden med en beskrivning av hur "Arbetare, företagare och kapital blåste samman från skilda väderstreck". På ena sidan fanns en sent utvecklad arbetarrörelse mer lagd för improvisation än organisation och strategi. Motparten var en samling nya företagare utan förankrande brukstraditioner. Deras konservatism var personlig, lynnig och blind för rörelserna i samhället. Och båda parter var i mycket offer för konjunkturernas spel.[69]

"Det röda Ådalen" skall alltså i mycket ha varit en kliché el-

ler kanske som det tidigare kommunalrådet i Kramfors kommun Olof Grönhagen beskrev det, en kommunistisk konstruktion.[70] En av arbetarrörelsens pionjärer, August Palm, besökte 1886 Ådalen och fann att här fanns inte mycket att hämta. Han fann arbetarna likgiltiga och litande till sina arbetsgivare.[71] I Sundsvallsdistriktet fanns då sexton fackföreningar på sågverken, i Ådalen ingen enda.[72] Nej, här var fortfarande den viktigaste auktoriteten för arbetaren konsuln, disponenten eller vad sågverksägaren hade för titel, allt efter rättesnöre från legostadgan som påbjöd att varje människa skulle ha en husbonde om hon inte kunde försörja sig själv. Den ideologiska grunden för legostadgan var Hustavlan, som i sig ofta var mer känd än själva legostadgan, särskilt på landsbygden. Hustavlan kan betecknas som en hårt normativ bilaga till Luthers lilla katekes. Håkan Berglund-Lake tecknar i ett etnologiskt perspektiv hur sågverkssamhället uppfattades i hustavlans tecken, strängt skiktat i en hierarki ytterst inrättad av Gud. Helt grundläggande var lydnad och underordning. Denna ordning gällde på olika plan: Gud i förhållande till människorna, kungen till medborgarna, prästen till församlingen och – viktigast – husbonden till sitt tjänstefolk. "Till undersåtarnas förpliktelser hörde att lyda och visa vördnad mot all överhet."[73] I efterhand förvånar det därför inte att det kom ner strejkbrytare från ådalsindustrierna, när fackföreningarna i sundsvallsdistriktet mot 1890-talets slut slogs för livet.[74]

Bilden av Industri-Ådalen

Den sent utvecklade fackliga verksamheten och den svaga politiska kampviljan i industribygden kring Ångermanviken hade sin grund i träindustriarbetarnas nya identitet. Vad som hade skilt Industri-Ådalens arbetare och familjer från människorna i

den övre var deras avståndstagandet från agrarsamhället. Sågverkssamhällenas inbyggare hade brutit upp från sitt tidigare liv i bondesamhället med dess sociala hierarkier och ofrihet. I stället hade den nämnda relationen till den nye husbonden, sågverksägaren, blivit viktigast.[75]

Birger Norman har myntat beskrivningen av Industri-Ådalen som "den smala landremsan mellan bondlandet och världsmarknaden"[76]. I juni 1982 var han under ABF:s Nordiska Lyrikvecka på Hotell Hallstaberget i Sollefteå, en av flera inledare till en diskussion om det folkliga språket i dikten, och yttrade följande som bekräftar denna kollektiva självuppfattning om en dynamisk och utåtvänd attityd i motsats till bondesamhällets inskränkthet:

> Mitt land ligger längre ner, i Industri-Ådalen, det här landet är Pelle Molins och Emil Hagströms. Hit kom jag som barn på besök, den här trakten var turistiskt berömd för sin naturskönhet... Det här (i Sollefteå) är en trängre ådal. Läser ni Pelle Molin och tänker på hans livsöde så begriper ni det. Här är det inte bara geografiskt smalare och trängre, utan även när det gäller människors sätt att se på verkligheten.[77] Industri-Ådalen är geografiskt öppnare och när jag växte upp var det fortfarande ett internationellt vimmel där man upplevde nåt helt annat än här uppe.[78]

Det är denna uppfattning om två mentaliteter i Ådalen som blivit förhärskande. Vid sidan av Norman väljer vi Eric Sjöqvist som auktoritativ exponent. Som tidigare nämnts skrev han mycket om idéströmningar och folkrörelser i nedre Ådalen och underbygger den påstådda skillnaden i attityd mellan landsbygdens folk och industriarbetarna. En hunsad bondebefolkning, konservativ och trög men samtidigt arbetsam och pålitlig, stod emot rörliga och radikala arbetare i färd med att ta över samhället med våldsamma medel om så behövdes.[79]

Ådalen i karantän

Händelserna i Lunde i maj 1931 har givit Ådalsbegreppet ett nytt innehåll i skarp kontrast till Pelle Molins bild. Den tidningsläsande allmänheten har sedan dess fått skaffa sig uppfattningar om "Dödsskotten i Ådalen", "Ådalskravallerna" eller "Ådalshändelserna", som dröjt kvar till senare[80] då man fått läsa om samma områdes stagnation, fabriksnedläggelser och utflyttning. När Folke Isaksson kommit ned till Industri-Ådalen efter att ha följt Ångermanälven från källorna skriver han med hänsyftning på Molin att "förgängelsen har sin poesi".[81] Mauritz Edström beskriver från en "ruinresa"[82] hur industriföretagen efter fabriksnedläggelser lämnat stränderna i bedrövligt skick:[83] ruttnande brädor efter strökajer, betongfundament, pålrester i dyn. Båda citerar en benämning av Kramfors som "den omöjliga staden".[84] Edström ställer den mot "Norrlands Aten", Härnösand, och "Nipornas stad", Sollefteå. Och för Birger Norman var Ådalen ett enda produktions- och sysselsättningsproblem.[85]

Jan af Geijerstam och Sverker Sörlin gav i Dagens Nyheter, november 2000, en bild av hur lokala politiker balanserat mellan två bilder av Ådalen: den ena stolt röd och den andra dyster och problemfylld. Resultatet har då blivit att minnena hållits som smittkälla i karantän. Därmed har skjutits i bakgrunden hela områdets framgångshistoria från 1800-talets mitt med blomstrande trävaruhandel, företagsamhet och stark befolkningsökning, en hörnsten för hela landets välfärd. "Ådalen 31" har i stället kommit att beteckna klassamhällets avslutning innan "Folkhemmet" tog vid.[86]

Vi kanske skulle börja om, med Pelle Molin? Hans bilder av virvlande forsar och frisk natur kunde väl medialiserad nå stressade storstadsbor i södra Sverige med ett nytt budskap om Ådalen som en trakt dit man söker sig för att vistas eller verka i en harmonisk miljö!

Samtidigt verkar det som om Kramfors kommun ledsnat på sitt dystra porträtt "Ådalen 31". Inom ramen för Industrisamhällets kulturarv, ISKA, initierade 2003 det kommunägda Kramfors Industri AB, KIAB, EU-projektet *Ådalen TM – historisk mötesplats och varumärke*. Syftet är att mobilisera lokala och regionala krafter i en kampanj för Ådalen som en trakt att leva och verka i, en historisk region där den svenska välfärden börjar med trävaruexport och marschen mot Folkhemmet startar i maj 1931. Dessutom kommer de tragiska händelser som ägde rum då att lyftas och konstnärligt bearbetas i ett annat ISKA-projekt med Kramfors kulturskola som huvudman, musikalen *En vacker dag*. Vi får hoppas att den fungerar som en riktig katharsis!

Noter

1 Edström 1978, *27*.

2 *Bonniers lexikon* 1965, *Nationalencyklopedin* 1996 och *Norrländsk Uppslagsbok* 1996.

3 *Nordisk Familjebok* från 1922 anför definitionen "...dalföret längs Ångermanälfven". Författaren Albert Viksten tog fasta på att det fanns ådalar av varierande storlek i hela Ångermanland och ville därför inrymma hela landskapet i begreppet Ådalen. Viksten 1952, *29–30*.

4 *Arvid Ehrenmalms resa genom Väster-Norrland til Åsehle Lappmark anställd uti Julii Månad 1741, Stockholm 1743*. Renskrift av Göran Stenmark, Ramsele 2001, 66, 68. Ortnamnsforskaren Lars-Erik Edlund, som antar att namnet Ådalen tidigt hade en folklig förankring. (E-postmeddelande från Edlund 2002-02-22.), ansluter sig till ett tentativt resonemang från etnologen Håkan Berglund-Lake om att detta Ådalen då stod för bygd och kultur i motsats till det omgivande skogslandet (yttrande under telesamtal i februari 2002), en hypotes som stämmer väl med Ehrenmalms beskrivning av en ådal.

5 *Arvid Ehrenmalms resa genom Väster-Norrland til Åsehle Lappmark...* [1743] 2001, 65.

6 Hülphers [1780]1985, *161.*

7 Åslund 1871, *66.*

8 Åslund 1871, *73.*

9 Avvittringsprotokoll från Kronoallmänningen i Junsele socken och bägge sidor om norra Ångermanälven 14 september 1752 (i avskrift av Bengt-Erik Näsholm i maj 1981).

10 Vi möter den här uppdelningen av Ådalen så sent som 1955 i ett resereportage, Med Ångermanälven från källorna till havet: "Man skiljer på norra, nedre och södra Ådalarna. Med den norra menar man i allmänhet den mycket forsrika dalsänkan från trakten av Junsele ned mot Ångermanälvens och Faxälvens föreningspunkt, med nedre Ådalens fortsatta lopp mot Bottenhavet och med södra Ådalen Faxälvens natursköna dalgång."

11 Ett stor tack till Jan Stattin som fäste min uppmärksamhet på denna artikel!

12 Resonemangen kan spåras till bl.a. *Skatte bokenn aff Ångermanne Land pro anno 1550,* 198–199, 211 och *Drag ur livet i Ångermanland på 1500- och 1600-talen,* s. 36.

13 Nordlander 1934, 36.

14 Cöster 1853, 307.

15 Muntlig uppgift från arkeolog Magnus Holmqvist, Länsmuseet Västernorrland. Han har använt landhöjningskronologi som grund för den beräkningen. Inom parentes sagt kan man dessutom fråga sig vilka ortnamn landhöjningen medfört dittills. Att havsviken som längst sträckt sig ända upp till Junseletrakten är väl känt.

16 Edström 1978, *21.*

17 Molin 1897, 36.

18 *Nordisk Familjebok, del 9.* 1908, 867.

19 *Nordisk Familjebok, del 9.* 1908, 867.

20 Edström 1978, 25; Tedebrand 1972, 39–52.

21 Molander 1996, 16.

22 Toldner 1924, 120.

23 Snoddgrass 1899, 2.

24 Snoddgrass 1899, 27.

25 *Ångermanälven.* 1928, 12; *Ångermanälven* 1921, 22.

26 *En resa* ... 1936, 9.

27 *Nationalencyklopedin, del 12. 1993*, 324. Hon hade dessutom en annan anknytning till våra trakter genom att morfadern, vid namn Schönmeyr, hade residerat som häradshövding på Angsta gård, Ytterlännäs socken. (*Ångermanälven.* 1921, 15.)

28 Här avser hon speciellt utsikten från Forsmo järnvägsbro. (Lindhagen 1902, 162–163). Vid denna tid var just detta byggnadsverk en vida berömd sevärdhet. Denna då landets största och högsta järnvägsbro uppförd 1888, vilande i fem spann 40 m över älven (*Nordisk Familjebok, del 8.* 1908, 899) återfinns på många av den tidens turistfoton. Man kan säga att dess roll som publikmagnet efterföljdes av Sandöbron i nedre Ådalen 1943 och Höga Kusten-bron 1997.

29 Lindhagen 1902, 175.

30 Norman 1960, 21.

31 *Ångermanälven.* 1928, 31; *Ångermanälven.* 1921, 23.

32 Sahlin 1952, 41.

33 Mäler 1960, 53.

34 Nationalencyklopediens nätupplaga 2004.

35 Nordin 1997, 23–24.

36 Mäler 1960, 50.

37 Viksten 1952.

38 Molander 1998.

39 Stattin (opubl. uppsats, s. 4); Yngve Rollof pekar i ett citat från Edmund Gripenhielm på en avvikelse. Denne skriver 1708 "Ådahlelfven" och om skeppande bönder i "Ådahlen" när han skildrar malmtransporter från Hammar uppför älven (Rollof 1978, 100).

40 Tidigare redaktören för *Nord-Sverige*, Hildon Mattsson, f. 1922, växte upp i Nordingrå och kommer ihåg att hans pappa sade att han skulle "opp i landet" när han skulle leverera mjölk till Köja, Nyadal, Lugnvik eller någon annat ort vid Ångermanviken. Namnet Ådalen var det just ingen som tog i mun, inte förrän efter ådalskravallerna 1931, då tidningarna använde det. Telefonsamtal 2003-11-21.

41 Stattin (opubl. uppsats, ss. 2–4).

42 Edström 1978, 21.

43 Edström 1978, 18.

44 Känslan är kanske representativ, även om ISKA:s ramprogramleda-

re Jan Sahlén från Köja kallar östra stranden för "solsidan". (Jan Sahlén, vid sammanträde för ISKA:s beredningsgrupp 9 november 2001.)

45 Numera tänker vi oss inte gärna Sollefteå som en del av Industri-Ådalen, men i en sammanställning över sågat virke 1876–1880 återfinner vi Sollefteå ångsåg, Sollefteå Bruks såg, Hallsta ångsåg, Gravattnets ångsåg, Björkängs och Fanby såg, Rösta, Skärvsta, Vallå och Hågesta, Granvågs m.fl. ångsågar. (*Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser 1876–1880*, s. 15.)

46 Styrelseberättelse för Strömnäs AB. Bil. till bolagsstämmoprotokoll 1896.

47 GVAB Styrelseberättelser 1893–97. Vinst- och förlust konto 1895, huvudbok. Läser man vidare i räkenskaperna kan man ana hur dessa "Ådalsaffärer" blev egna förvaltningar, enligt uppgift en vanlig utveckling i skogsindustrins förvärv av säker råvarukälla.

48 GVAB Styrelseberättelser 1893–97. Vinst- och förlust konto 1895, huvudbok.

49 GVAB. Styrelseprotokoll 18.9.1913 och 12.12.1913.

50 Almquist 1909, 184.

51 Ekman 1924, 23–25.

52 Hedborg 1948, 40. Se även exempel på ss. 9, 11 och 15.

53 Ekman 1924, 8–9.

54 *Norrlänningen*. 24 december 1888.

55 *Norrlänningen*. 1 december 1888.

56 *Sjöqvist 1996, 83, 87.*

57 *Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser 1871–1875*, s. 25.

58 *Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser 1896–1900*, s. 26.

59 *Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser 1891–1895*, s. 22.

60 *Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser 1876–1880*, ss. 29–33.

61 *Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser 1896–1900.*

62 *Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser 1891–1895*, s. 33.

63 Nilsson 1969, 85; Mäler 1960, 40–41.

64 Se t.ex. Klockare 1967, 51–59.

65 1920 ägde också ett stort protestmöte mot nedsatta löner i Kramfors

rum, "kyrkomötet", som i brist på annan tillräckligt stor lokal avhölls i Gudmundrå kyrka. Mäler 1960, 25.

66 Hall, 1989, 16.

67 *Norrländsk Uppslagsbok, del 3*. 1995, 194.

68 Nilsson 1969, 83–84. Se även Mäler 1960, 26.

69 Norman 1981, 39.

70 af Geijerstam & Sörlin. *DN* 29.11.2000.

71 Norman 1960, 87; Norman 1970, 20.

72 Norman 1981, 37. Norman anser att den enda tid då Ådalen var röd var 1917 när Ångermanlands socialdemokratiska partidistrikt som ett – med Ivar Vennerström i ledningen – av endast två i hela landet hade blivit vänstersocialistiskt. Norman 1970, 21.

73 Berglund-Lake 2001, 144–145.

74 Norman 1960, 87.

75 Men man uppehöll kontakt med släkt och vänner i de trakter varifrån man kom, vilket förstås också kunde innefatta bönder. Den lokala rekryteringen var också tätare i Ådalen och i Örnsköldsviksområdet än i Sundsvallsdistriktet. Och kontakter med bönder kunde man dra fördel av vid livsmedelsförsörjningen. (Berglund-Lake 2001, 137.)

76 Tyvärr har jag inte hittat det ursprungliga textstället, men så t.ex. citerar Ann Renström 1983, 80.

77 Jag tolkar Mauritz Edström så att han ansluter till det perspektivet med sitt yttrande om övre Ådalen: "Tänk att bli galen mellan dessa berg." (Edström 1978, 42.)

78 Molander, ljudupptagning 1982.

79 Sjöqvist 1996, 9–10.

80 Historikern Roger Johansson använder återkommande namnet Ådalen som synonymt med dessa händelser i sin avhandling. Johansson 2001.

81 Isaksson & Bergström 1961, 137.

82 Konstnärerna Janne Björkman, Jonas Lundqvist och Mats de Vahl har dragit konsekvenserna av ett sådant synsätt och lagt ut föremål i terrängen som lämningar med anknytning till Ådalshändelserna i sitt installationsprojekt *Om sikt genom sly*.

83 Edström 1978, 63.

84 Edström 1978, 57; Isaksson & Bergström 1961, 140.

85 Norman 1960, 72.

86 Johansson, 2001, 47–56.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckt material

Bodin, Sven: Excerpter för ISKA-projektet Sundsvallsminnen: *Norrländningen 1, 24.12.1888; Socialdemokratiska partistyrelsens arkiv. Inkomna skrivelser acc. nr 1913/4943.*

Graningeverken AB: Styrelseberättelser 1893–97, Bolagsstämmoprotokoll 1894–98, Styrelseprotokoll 1900–1914, Styrelse- och revisionsberättelse 1898–1919, Bolagsstämmoprotokoll 1899–1920. Föreningsarkivet i Norrland, Härnösand.

Styrelseberättelser 1893–97. Vinst- och förlust konto 1895, huvudbok.

Molander, Jan: Ljudupptagning 16.6.1982 från paneldiskussion om det folkliga språket i dikten, ABF:s nordiska lyrikvecka på Hotell Hallstaberget med temat Överlever sången?

Molander, Jan: Projektet Frisendahls Timmerflottare – Idé, finansiering och märkliga händelser. Föredragsmanus 1998.

Stattin, Jan: Stora Ådalen – begreppet och geografin. Opublicerad uppsats, 1991.

Strömnäs AB: Bilaga till extra bolagsstämma, prot. för Strömnäs AB 1879. Redogörelse öfver Strömnäs Aktiebolags affärsrörelse 1893. Bilaga till bolagsstämmo-protokoll (volym AII:1), Styrelseberättelse för Strömnäs AB. Bil. till bolagsstämmoprotokoll 1896 (volym AII:1), Styrelseberättelse för Strömnäs AB. Bil. till bolagsstämmoprotokoll 1903 (volym AII:1). SCA Skog AB Arkiv och Kultur. Merloarkivet, Timrå.

Tryckt material

Almquist, Joh. Ax., *Graningeverken. Historisk skildring.* Stockholm 1909.

Berglund-Lake, Håkan, *Livet äger rum. Försörjning och platstagande i norrländska sågverkssamhällen.* Uppsala 2001.

Bonniers lexikon. Stockholm 1967.

Cöster, Fredrik, *Fredrik Cöster. Till Ångermanelven och Sollefteådalen. Intryck från en resa sommaren 1850, upptecknade efter hemkomsten.* Sollefteå 1853.

Edström, Mauritz, *Mitt Ådalen. En berättelse och bilder.* Stockholm 1978.

Ekman, John, *Härnösands Distrikts Trävaruexportförening 1898–1923.* Stock-

holm 1924.
En resa genom Pelle Molins Ådal. Härnösand 1936.
Fries, Carl, *Svensk bygd. Odlarens verk i vår natur.* Stockholm 1957.
af Geijerstam, Jan & Sverker Sörlin, Det glömda Ådalen. *Dagens Nyheter* 29.11.2000.
Hall, Bo G, *Strandhugg längs Ångermanälven. En krönika om vad som möter ögat vid en båtfärd från Härnösand till Sollefteå.* Bjästa 1989.
Hedborg, Tage, *Härnösands Distrikts Trävaruexportförening 1923–1948.* Stockholm 1948.
Hülphers, Abraham, *Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Medelpad 1771. Ångermanland 1780.* Faksimilupplaga. Umeå 1985.
Isaksson, Folke & Bergström, Lars (foto), *Älven.* Stockholm 1961.
Johansson, Roger, *Kampen om historien. Ådalen 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2000.* Stockholm 2001.
Klockare, Sigurd, *Hungermarschen i Ådalen. Svenska revolutionen 1917–1918.* Stockholm 1967.
Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser åren 1866–1870, 1871–1875, 1876–1880, 1891–95, 1896–1900, 1901–1905 Västernorrlands län.
Lindhagen, Anna, *Uppför Indalsälfven till Ångermanälfven och dess ådals poesi. I: STF:s årsskrift 1902.*
Molander, Jan, *Pelle Molin – målaren, människan och myten.* Katalog till minnesutställning i Näsåker och Härnösand 1996. Härnösand 1996.
Molin, Pelle, *Ådalens poesi*: efterlämnade skrifter/ utg. och försedda med en lefnadsteckning öfver författaren af Gustaf af Geijerstam. Stockholm 1897.
Mäler, Karl, *Vi bygger landet: en krönika om ett femtioårigt organisationsarbete: Ångermanlands socialdemokratiska partidistrikt [1910–1960].* Sollefteå 1960.
Nationalencyklopedin. Höganäs. Del 12 1993; del 20 1996.
Nilsson, Hjalmar, *Arbetare i Ådalen.* Ångermanland – STF:s årsskrift 1969.
Nordin, Ebbe, *Nya Norrland 1907–1997.* Härnösand 1997.
Nordisk Familjebok. *Konversationslexikon och realencyklopedi.* Stockholm. Del 8 1908; del 9 1908; del 33 1922.
Nordlander, Johan, Drag ur livet i Ångermanland på 1500- och 1600-talen. *Norrländska samlingar.* Häftet 14 (III:4). Stockholm 1934.
– Faksimiltryck av original utgivet 1892–1905. Skatte bokenn aff Ångermanne Land pro anno 1550. Namn på åar och bäckar. Första serien 1–6. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 1990.
– Vilka kallas med rätta ådalsbor? *Nord-Sverige* 12.7.1921.
– Ångermanländska folkminnen från 1800-talets förra hälft. Bygde-

historia och bygdeliv. Orter, marknader och färdvägar. Norrländska samlingar. Häftet 18 (V:1), Stockholm 1947.
Norman, Birger, När blev Ådalen röd? I: *Fönstret* 1970:1.
– *Ådalen 31. En berättelse.* Stockholm 1981.
Norman, Birger & Sven Gillsäter (foto), *Ådalen.* Stockholm 1960.
Norrländsk Uppslagsbok. Del 3. Umeå 1996.
Norrlänningen.
Peterson, Karl, Med Ångermanälven från källorna till havet. *Hemmets Veckotidning* 1955, nr 8.
Qvist, Nils H, *Ådalen. Ett bidrag till dess industri- och personhistoria.* Första delen. Stockholm 1943/Andra delen, Stockholm 1946.
Renström, Ann, *Ådalen – Så bodde landsbygdens folk.* Bjästa 1983.
Rollof, Yngve, *Sveriges inre vattenvägar 2: Medelpad, Ångermanland, Västerbotten, Norrbotten.* Lund 1978.
Rollof, Yngve, *Sveriges inre vattenvägar. Del 2.* Stockholm 1978.
Sahlin, Yngve, *Sollefteå – Ådalens turistort. Sollefteåutställningen "Ådalen ger" 25 juli–10 augusti 1952.* Sollefteå 1952.
Sjöqvist, Eric, *Det röda Ådalen växer fram.* Härnösand 1996.
Snoddgrass. En tripp på Ångermanälven i augusti 1898. Svenska Turistföreningens Årsskrift 1899.
Tedebrand, Lars-Göran, *Västernorrland och Nordamerika 1875–1913. Utvandring och återinvandring.* Studia Historica Upsaliensia XLII, Uppsala 1972.
Toldner, Arvid, *En fläkt från Ådalen. Berättelser och skisser.* Sollefteå 1924.
Viksten, Albert, *Ångermanlands natur. Sollefteåutställningen "Ådalen ger" 25 juli–10 augusti 1952.* Sollefteå 1952.
Ångermanälven. *Till ledning för en turistfärd Härnösand–Sollefteå.* Härnösand 1921.
Ångermanälven. *Ledning för en turistfärd Härnösand–Sollefteå.* Stockholm 1928.
Åslund, Daniel, *Beskrifning öfver Westernorrlands län.* Härnösand 1878.
– *Taflor och berättelser från Norrland.* Andra delen. Ångermanland, Umeå 1875.
– *Utkast till Westernorrlands geografi m.m.: (för länets folkskolor).* Umeå 1871.

BENGT AF KLINTBERG

Ella Ohlsons (Odstedts) folkminnesuppteckningar i Nordiska museets arkiv

I Nordiska museets arkiv finns en stor mängd folkminnesuppteckningar gjorda under åren 1917–1927 av Ella Odstedt, eller Ella Ohlson som hon fortfarande hette då. De har sådana kvaliteter att jag tycker att de är värda att bli mer kända än vad de är.

Jag kanske ska inleda med att förklara varför jag har kommit att intressera mig för dem. Anledningen är att styrelsen i Kungl. Gustav Adolfs Akademien i Uppsala år 1996 uppdrog åt mig att välja ut ett otryckt folkloristiskt källmaterial som vore värt att ges ut i bokform. 1937 gav akademien ut Mickels i Långhult sagor, redigerade av Jöran Sahlgren och Sven Liljeblad, och inledde därmed en utgivning av folkloristiska källskrifter som pågick fram till 1961. Mickels sagor var det första bandet i serien, andra serier innehöll visor, lekar och gåtor. Nu önskade man återuppta utgivningen, och mitt förslag blev att man skulle publicera ett urval av Ella Odstedts uppteckningar, som dels finns i Nordiska museets arkiv, dels i Språk- och folkminnesinstitutet, f.d. ULMA, i Uppsala. Gustav Adolfs Akademien tillmötesgick förslaget och gav mig ekonomisk möjlighet att redigera ett urval på ca 1 500 texter som kommit ut i tryck år 2004.

Mitt intresse för Ella Odstedt är av gammalt datum. 1972 gav jag ut en antologi med titeln *Svenska folksägner*, där texterna är hämtade från folkminnesarkiven i Uppsala, Stockholm, Göteborg och Lund. Av de mer än hundra upptecknarna är

Ella Odstedt den som är bäst representerad med ett drygt 30-tal uppteckningar. Det berodde dels på att hon hade uppteckenat fler sägner än någon annan av de fyra folkminnesarkivens medarbetare, dels på att hennes uppteckningar genomgående var av hög språklig och innehållsmässig kvalitet. Jag fick också tillfälle att träffa henne ett par gånger i början av 60-talet, när hon besökte Nordiska museet. Hon var en glad liten kvinna med basker som intresserade sig också för det en nyanställd amanuens höll på med.

Största delen av sitt yrkesverksamma liv var Ella Odstedt knuten till Landsmålsarkivet, sedermera Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Där fick hon sin första fasta anställning 1927 av Herman Geijer, som lärde henne att använda en modifierad form av Lundells landsmålsalfabet när hon gjorde sina uppteckningar. Året därpå fick arkivet en folkminnesavdelning med docenten Johan Götlind som sin första föreståndare. Formellt var Ella Odstedt kontorsbiträde, och hon fortsatte att vara underbetalt kontorsbiträde ända till sin pension. Men hennes överordnade lade snart märke till att hon hade en betydande vetenskaplig kompetens trots att hon var helt självlärd utan annan skolbakgrund än folkskola. Hon deltog i utarbetandet av folkminnesavdelningens sakregister, granskade insänt uppteckningsmaterial och skötte korrespondensen med upptecknare ute i landet. 1943 publicerade hon undersökningen *Varulven i svensk folktradition,* som väl tål en jämförelse med de samtida doktorsavhandlingarna i folklivsforskning. Hon blev invald som korresponderande ledamot i Gustav Adolfs Akademien och belönades 1955 med ett hedersdoktorat vid Uppsala universitet.

Ella Odstedts position på arkivet i Uppsala har analyserats av en av hennes efterföljare där, Agneta Lilja. I en intressant artikel i *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1998, "Ein Mädchen für alles. Ella Odstedt, kvinna och forskare", har hon studerat sin äldre kollega ur ett genusperspektiv. Som kvinna

utan akademiska titlar hamnade hon längst ner i hierarkin på arkivet, och det krävdes mångårigt arbete för att hon skulle godkännas som de lärda männens jämlike, om hon nu någonsin blev godkänd – i nekrologerna betonades att hon var autodidakt. Å andra sidan formulerade hon sig med vetenskaplig auktoritet gentemot andra, mindre kunniga ortsuppteckna're när de sände in sina uppteckningar till arkivet. Hon hade hela sitt vuxna liv en mellanställning mellan de akademiska forskarna och folket.

Agneta Lilja går inte närmare in på den unga Ella Ohlsons första tio år som folkminnessamlare, då hon sände sina uppteckningar till Nordiska museet från olika uppehållsorter i Norrland. Den tiden är betydligt mindre känd än hennes långa verksamhet vid arkivet i Uppsala, och jag ska därför redogöra för den tidigare delen av hennes liv och ge några exempel på uppteckningar som hon lämnade till Nordiska museet.

Sara Enelia Ohlson, eller Ella som hon kom att kallas, föddes 1892 i Arnäs socken strax norr om Örnsköldsvik. Hennes föräldrar var muraren Johan Ohlson och hans hustru Gustava, som var född i Alanäs i norra Jämtland. Ella var näst äldst av sex syskon, och eftersom det var trångt om utrymme i hemmet växte hon upp hos farföräldrarna. Hennes farfar hade i unga år varit bonde i Arnäs men blev 1870 torpare. Farmodern, Karin Ohlson, var född 1831 och förefaller ha varit en rikt utrustad kvinna som var full med berättelser om äldre tiders folktro. "Jag satt många gånger halft stel av skräck och hörde hennes historier om 'vitera', om de underjordiska och om allt möjligt oknytt", berättade Ella Odstedt långt senare. Hon var bara tolv år när hon första gången med barnslig handstil och gammalstavning skrev ner sagor och lekar i en skrivbok.

År 1908, då Ella var 16 år, flyttade hennes föräldrar till Kiruna, och de följande åren förefaller hon ha bott omväxlande

hos dem och hos farmodern i Arnäs. I 20-årsåldern började hon skriva ner farmoderns berättelser. Några år senare mötte hon folkskolläraren Levi Johansson, som i flera år hade upptecknat folkminnen i Jämtland. Han rådde henne att ta kontakt med Nils Edvard Hammarstedt på Nordiska museet, som då var en av Sveriges mest kända forskare på folksedens och folktrons område. Ellas brev till honom, daterat Arnäsvall den 26/7 1917, finns bevarat i Nordiska museets arkiv:

> "Undertecknad ber härmed att få göra en vördsam förfrågan, huruvida Nordiska museet är villigt att förvärva en del folkloristiska notiser, som jag samlat och upptecknat, samt om Museet möjligen vidare skulle kunna hava användning för mig såsom samlare av dylika uppgifter.
>
> Jag är 25 år gammal, född i Arnäs socken i Ångermanland, men har numera mitt hem i Kiruna, där min far är byggmästare. Största delen av mitt liv har jag emellertid tillbragt här i Arnäs, där jag vistats hos mina farföräldrar, som haft ett litet lantbruk här. Jag har ej fått annan skolunderbyggnad än den som givits mig i folkskola, men har sedan genom självstudier och en del kurser förvärvat mig åtskillig kunskap.
>
> Allt ifrån min barndom har jag varit mycket intresserad av berättelser ur de gamlas liv och har även, vid olika tidpunkter, gjort en del uppteckningar. Att dessa skulle kunna äga värde för någon annan än mig själv har jag dock knappast tänkt mig, förrän hembygdsforskaren hr Levi Johansson av en händelse fick se dem. Han förklarar att de äga värde, och har övertalat mig att erbjuda dem åt Nordiska museet, samt givit mig bifogade rekommendation. Om så önskas, lämnar jag således gärna mina uppteckningar, till det pris som de kunna anses vara värda. Min ekonomiska ställning tillåter mig tyvärr icke att lämna dem utan ersättning."

Hammarstedt delade Levi Johanssons uppfattning att uppteckningarna var värdefulla och engagerade henne som medarbetare, samtidigt som han gav henne instruktioner om hur uppgifterna om sagesmän, datum för uppteckningen o.d. skulle se ut. Under resten av 1917 och 1918 sände Ella in en sådan mängd uppteckningar från Arnäs och omgivande socknar, att alla knappast kan ha varit nyproducerade. Vi får anta att de i många fall gjorts några år tidigare och försetts med ett nytt uppteckningsdatum. De tidigaste uppteckningarna är gjorda på ett ibland ganska stelt skriftspråk som avslöjar att den unga Ella noterat traditionerna i stolpar och gett dem en fullständig språklig form i efterhand. Efter bara något år hade hon lärt sig att återge informanternas talspråk mera troget. Det är inte fråga om regelrätta dialektala uppteckningar som i huvuddelen av ULMA-materialet, snarare ett normaliserat talspråk med vissa karakteristiska allmänna norrländska kännetecken.

Det är intressant att se hur hennes krets av informanter växer på ett nästan organiskt sätt. Hennes tidigaste uppgiftslämnare är farmodern och modern och andra släktingar, liksom grannar i Arnäs. Genom att modern var från Jämtland fanns det släktingar och bekanta även där som gav henne baser för vidare uppteckningsfärder. En sommar reste hon runt i socknarna söder om Storsjön i Jämtland, en annan i byarna i Nederluleå socken i Norrbotten. Uppehållen i Kiruna utnyttjades också till uppteckningsverksamhet. I breven till Hammarstedt avslöjar hon sin vantrivsel i Kiruna; klimatet frestade på hennes hälsa som under hela livet var dålig, och hon led dessutom av att behöva bo hos föräldrarna.

Om vi så går över till att närmare studera de uppteckningar som hon lämnade till Nordiska museet, så finner vi många exempel på noggranna etnografiska beskrivningar av bröllopsseder, julseder och arbetsliv som boskapsskötsel, fiske och husbyggnad. De innehåller alla pålitliga fakta, men de avslö-

jar inte att Ella Ohlson skulle ha speciella förutsättningar som folkloristisk upptecknare. Av korrespondensen med Hammarstedt framgår att både han och hon uppfattade dessa uppteckningar som de viktigaste. Flera gånger skriver Ella att hon även upptecknat "lättare gods", varmed hon avser historier om vitterfolk, fegeldar, bröllopsorakel och annat som hör till den norrländska folktron. Enligt min mening är det detta "lättare gods" som är den intressantare delen av Ella Ohlsons uppteckningar. Här visar hon nämligen, långt innan folkloristerna i allmänhet kommit till insikt om traditionskontextens betydelse, att hon är utomordentligt lyhörd för yttre detaljer i själva uppteckningssituationen och för informanternas subjektiva attityder till det de berättar, t.ex. om de ställer sig troende eller tvivlande till sägnerna och folktron. I de ambitiösa, detaljrika etnografiska uppteckningarna kan det vara svårt, för att inte säga omöjligt att höra informantens röst. I de kortare historierna däremot kommer ofta berättarens personliga uttryckssätt, temperament och humor fram. I sina bästa uppteckningar tillvaratar hon en folklig berättarkonst som ofta kretsar kring tillvarons övernaturliga sidor.

Som ett exempel kan vi ta en uppteckning som Ella gjorde 1922 i Anundsjö socken i Ångermanland. Berättare var den 51-åriga torparhustrun Marta Eriksson i byn Kubbe:

> "När jag var ung, var jag en gång hos guffars i Myckelgensjö. Det var i julhelgen, och på nyårsafton då skulle vi roa oss med att se efter hur vår blivande man skulle bli och vad humör han skulle ha. Husbonden hade gjort i ordning en hög ved i vedboden av både gran och tall och al och björk. Så gick man ut dit i mörkret alldeles tyst och tog var sitt vedträ och gick in. Och när man kom in, lade man i tur och ordning sitt trä på elden. Var det då ett trä som fräste och sprakade, så fick man en elak gubbe, men brann det tyst och lugnt, så blev han snäll.

> Bäst var det om det var ett björkträ, för då såg han bra ut också. Var det ett alträ, så blev det en gammal en. Och var det ett knotigt tallträ, så fick man en krokig en också.
>
> Jag fick den gången ett granträ som fräste och sprakade. Och det var inte så tokigt spådd, om jag skall säga som det är."

Den spådomslek som beskrivs finns dokumenterad i många uppteckningar, men oftast som en objektiv beskrivning av tillvägagångssättet, inget mer. I den här uppteckningen möter vi en levande skildring av ett speciellt tillfälle som avslutas med en av Ella Ohlson väl tillvaratagen humoristisk poäng.

Vid ett annat tillfälle, år 1926, intervjuar hon en kvinna i byn Paddalsliden i Arnäs socken, den 66-åriga Brita Wågström, om ett betydligt dystrare ämne, nödåren på 1860-talet. Hennes informant berättar om hur hennes pappa och bröder for till skogs med sina skavknivar och tog fôran, den inre tallbarken, och torkade, malde och vattlade den i en bäck för att tjärsmaken skulle gå bort. Hon berättar också om framställning av halmmjöl som var så dåligt att hon till sist hade kräkts bara hon såg det. Hennes äldre bror hade varit så snäll mot henne att han sopat ner mjöl från väggarna och redskapen i kvarnen åt henne, det hade räckt till en pannkaka som hon fick äta då de andra fick av halmmjölet. Så följer ett par minnesbilder som har en nästan fotografisk skärpa:

> "Vi barn var så mycke hungriga, så vi gick ut och stod ute och grät, och vi tittade åt alla håll om vi skulle se någon som kom med mat. Jag minns en gång när vi grät inne, att mamma gick och tog fram en vävsked ur ett skåp och bar bort och bytte åt sig mat, liksom hon bar bort mest allt hon hade den tiden. Och jag minns att jag satt på golvet och såg upp i spegeln, då hon stod framför den och strök till håret innan hon skulle gå, och då såg jag att tårarna strömmade utför kinderna hennes."

Jag har så här långt gett ett par exempel på att den unga Ella Ohlson hade en utvecklad känsla för valörer i sina berättares språk. En annan viktig egenskap var hennes förmåga att hitta informanter som hade något att berätta. Här har säkert de personliga kontakter som förenade henne med många av sagesmännen varit till nytta. Berättarna visade henne ofta ett förtroende som de inte skulle ha visat en utifrån kommande arkivtjänsteman eller stipendiat med studentmössa på huvudet. Hon fick höra berättelser om mord som aldrig blivit uppklarade, om trollkunnigt folk som nattetid gått till vintergraven på kyrkogården, öppnat likkistorna och skurit av fingrar på liken som de sedan använde vid sina magiska riter. Hon noterade otaliga berättelser om lapparnas trollkonster och om tillfällen då någon lyckats bryta lappens makt genom att slå honom så att blodet trängde fram. Hon väjde inte för berättelser som dokumenterade den utbredda dryckenskapen bland bönder och torpare. I Mo socken i Ångermanland berättade 1917 den 82-årige förmånstagaren Erik Häggström om en hemmansägare som hade fortsatt att smygbränna efter det att husbehovsbränningen hade blivit förbjuden:

> "Han brukade alltid bränna om natten, och då fick ingen gå i ladugården varken på kvällen eller morgonen förrän alltsammans var färdigt. Vi visste ju så väl vad det var fråga om, men vi skulle då åtminstone ingenting ha sett. Han var förresten inte mer rädd om det än att han bjöd både länsman och prosten på hembränt brännvin.
>
> På morgonen sedan han bränt bjöd han också gårdsfolket smaka det nya brännvinet. Jag minns särskilt hur det var sista gången han hade bränt. Då slog han upp i ett toddyglas – det var ändå "starkdropparna", det första av brännvinet – och så bjöd han pigan. Hon tålde fylla bra, och hon stjälpte i sig glaset utan att blinka.
>
> Sedan fyllde han glaset igen och gav sin sonhustru

som nyss kommit i gården. Hon tänkte lämna något, men då sa gubben att "matmora ska int' vara sämre än piga", och då drack hon upp allt. Han var van att bli åtlydd, den gubben.

Sen fick vi andra också, men mej trugade han inte. Då vi hade druckit, slog han i ett nytt glas åt pigan. Hon tänkte lämna något den gången, men gubben förklarade helt kort att det var "samma sort i botten å". Då drack hon upp alltsammans.

Likadant sonhustrun också, men hon tålde det inte. Hon blev så full, så hon brände upp en hel brännare kaffe, och sen slog hon upp alla dörrar och gick fram och tillbaka och talade så att fradgan stod ur mun på henne.

Då mådde gubben gott, så precis han annars var. Men han som rådde om henne kände sig väl lagomt trakterad han."

Detta är inte bara en stark berättelse om spritpennalism, det är också en skildring som blottlägger maktstrukturen i en familj, där husfadern är van att bli åtlydd och inte drar sig för att sätta den nyinflyttade sonhustrun och indirekt också sonen på plats. Formuleringen "han som rådde om henne" säger en del om tidens kvinnosyn.

Ett ämnesområde förefaller ha legat den unga Ella Ohlson varmare om hjärtat än alla andra, och det är den gamla folktron. Hennes uppteckningar om människors upplevelser av vitterfolket uppgår säkert till närmare ett tusental och skulle mer än väl räcka som källa till en folkloristisk eller religionsvetenskaplig doktorsavhandling. Fascinationen kan förklaras med att hon var uppvuxen med dessa historier; hon hade hört dem av farmodern som levde kvar i en äldre föreställningsvärld och accepterade mycket som sondottern fått lära sig var gammalt skrock. Jag återger här en uppteckning från 1923 där den 67-årige hemmansägaren Johan Olsson i Skorpeds socken

i Ångermanland berättar vad en granne till honom varit med om. Rubriken är "De underjordiska sätter fast kvigan":

> "Zacker Jonsch'n här borta hade en kviga borta en gång, och han var och sökte och fann henne här på Sörlivägen. Men då han skulle ta hem henne och kom på bäckbron, så stannade hon alldeles och gick inte ur fläcken. Kräken blir ju bergtagen så där ibland, så dom blir stående på ett ställe.
>
> Då tog han upp kniven och kastade över henne, och då började hon gå. Men så tyckte han att det var synd på en bra kniv, så han gick och tog upp den. Men då fastnade kon igen, och nu hjälpte det inte hur han än kastade kniven över henne. Till slut tog han och satte axeln bak mot kon och stötte på det värsta han kunde. Men hon gick inte att rubba, utan fotlederna gick ur led för henne. Dom måste slakta henne på stället, och då såg dom sedan hur fotlederna hade gått när han vräkte till.
>
> Han sa själv sedan, att vad hade det varit för sak för honom att låta kniven ligga, han som kunde göra knivar själv. Då hade han fått behålla kon."

Berättelsen belyser inte bara folktron att boskap som vägrade att röra sig ur fläcken hade blivit bergtagna eller "skogstagna" av de underjordiska eller vitterfolket. Den innehåller flera konkreta detaljer som är fyllda med information. Här får man t.ex. ett belägg för att kor och kvigor släpptes ut på skogen för att beta under sommaren och att det kunde hända att någon i flocken, ofta ett ungdjur, inte följde med skällkon till fähuset när det var mjölkningsdags utan dröjde kvar i skogen. Då fick dom som inte var sysselsatta med mjölkningen ge sig ut och leta. Zacker Jonsch'n kastar sin kniv över kvigan för att lösa henne från bergtagningen. I vittersägnerna förekommer ofta motivet att någon kastar en kniv över en vitterko och där-

med får behålla den; stålet bryter vittras makt så att de inte längre kan ha kvar kon. Uppteckningen om Zacker Jonsch'ns kviga ger ett belägg för att detta inte bara var något sägnerna berättade om utan en vardaglig rit som praktiserades i verkligheten varje gång som man misstänkte att övernaturliga väsen varit framme. Vi kan också utläsa ur berättelsen att knivar inte var något man köpte i handelsboden vid den här tiden; de tillverkades av lokala smeder, och Zacker Jonsch'n hörde uppenbarligen till dem som själva smidde sina knivar.

Den ungerska folkloristen Linda Dégh har visat att den folkliga sägentraditionen aldrig har varit trodd av alla i lokalsamhället. Det har i alla tider funnits troende, tvivlare och ambivalenta, och det är en viktig forskningsuppgift att klarlägga samspelet mellan dessa grupper när man ska analysera den världsbild som speglas i sägnerna. Det hade Ella Ohlson fullt klart för sig redan när hon gjorde sina uppteckningar för Nordiska museet. De innehåller ofta kontextuella upplysningar som belyser berättarens tilltro eller skepsis till det som berättas. Ett exempel är följande berättelse från Torsåkers socken i Ångermanland, upptecknad 1923, där den gamla folktron blir belyst utifrån några unga upptågsmakares perspektiv:

> "Hemma i Torsåker var det i min barndom en gumma som var en riktig skvallerranta, så ungdomen var led på henne.
>
> Så en gång, när hon skulle gå hem en kväll, så hade pojkarna lagt sig på lur under en lång bäckbro som hon måste passera. Och när hon kom, så börja dom häva ur sig de anskrämligaste läten.
>
> Gumman, hon blev stannandes och tordes inte gå för "skrömta". Och pojkarna dom lät om sig. Då började hon läsa Fader vår. Men olåten fortfor. Men nu visste gumman att troll och ont måste fly när det blir morgon, och så tog hon sig för att gala. Då blev pojkarna så illa

full med skratt, så dom måste tystna, och gumman kunde gå hem.

Men när hon sedan talade om det där, så sa hon: 'Å nu vet ni fäll dä, att gala rå be' (gala överträffar att bedja). Det blev som ett härm sedan. Gumman menade, att nu var det bevisat att det hade kraftigare verkan mot ont att gala än att bedja."

BERNT PERSSON

Gideåbergsmyrarna

Gideåbergsmyrarna blev naturreservat 1968 och är ett ca 86 ha stort myr- och sumpskogsområde. Här är flera typer av kärr representerade, vart och ett med sitt intressanta särdrag, från rikkärr till extremrikkärr. Karaktäristiskt för dess flora är en mycket rik förekomst av kalkgynnade arter, t.ex. myrstarr, finbräken, sumpnycklar, brudsporre och myrbräcka, något som beror på den kalkhaltiga morän som inlandsisen har transporterat hit från de jämtländska kalkområdena.

Här möter även låglandets arter fjälltrakternas och flera arter har här sina nord- respektive sydgränser. Bland fjällarterna kan nämnas fjälldunört, fjällskråp, kransrams, glansvide, fjällskära och björnbrodd. Följande arter har en sydlig huvudutbredning och kan förekomma i älvdalarnas övre delar, vitsippa, nattviol, örnbräken, brakved, brun-ag, måbär och bindvide. Av nordostliga arter som når sydgränsen här kan nämnas norna.

Totalt är 16 orkidéarter, varav en med två underarter, kända här. De har en blomningstid från början av juni till slutet av juli. Drygt 200 kärlväxtsarter är noterade från området.

Reservatet består av tre delområden: Mellanmyren, Småmyrarna och Rävlarna.

Mellanmyren

Mellanmyren, det östligaste av de skyddade områdena, är en skogskärrliknande miljö som på senare tid röjts från träd och sly

och som fram till slutet av 1800-talet användes som slåttermyr. Här växer skogs-, sump- och blodnycklar, tvåblad, brudsporre, kärrknipprot och andra extremrikkärrarter som trådfräken, myr- och tagelstarr, glansvide och myrbräcka.

Småmyrarna

På de centralt belägna Småmyrarna kan man hitta ängs- och sumpnycklar, björnbrodd, tagelstarr, brudsporre och glansvide. I skogspartier och ängskärr i omgivningarna växer finbräken, kransrams, guckusko, skogsfru, norna och fjällskråp.

Rävlarna

Längst i väster ligger Rävlarna, en strängmyr som har stråk av torrare och blötare mark, strängar och flarkar. Här kan man finna brun- och vitag, storsileshår, dybläddra, vitstarr, blod- och sumpnycklar samt myggblomster m.m.

MARIA DANVIND

Slåtter på Mellanmyren

Trots Frans Bergvalls insatser för blommorna på Mellanmyren och trots att reservatet inrättades 1968, så intogs myren allt mer av skog. År 1974 beslutades i samråd mellan Skogsvårdsstyrelsen och Länsstyrelsen att barrträden skulle bort från myren. En gallrad, gles björkskärm var målet och endast någon enstaka tall fick lämnas kvar.

I slutet av 1970-talet beslutade man att ta ner också de flesta av björkarna. Tyvärr finns ingen dokumentation av hur vegetationen utvecklades efter dessa skötselåtgärder. Skötsel av området var nödvändig, eftersom framför allt den kvävande mörka granskogen missgynnar ängens blommor.

Fram till 1997 röjde Skogsvårdsstyrelsen på uppdrag av Länsstyrelsen bort uppväxande sly som ett led i att restaurera slåtterängen. Från och med detta år tog Naturskyddsföreningen i Sollefteå på sig ansvaret för att på försök slå Mellanmyren. Initiativtagare var Per Sander på Länsstyrelsen som är ansvarig för skötseln av länets naturreservat. Försöken föll väl ut och år 2004 finns fortfarande slåtter med i Naturskyddsföreningens program under någon av de första helgerna i augusti. Antalet deltagare har faktiskt ökat med åren, från fem personer första året till mellan åtta och tio deltagare de senaste åren. De flesta som hjälper till är medlemmar i Naturskyddsföreningen, men även övriga som vill göra en värdefull insats är mycket välkomna att delta!

Konferensdeltagare på exkursion på Gideåbergsmyrarna. Foto: Cuno Bernhardsson.

Oknytt 21 (2000)–28 (2004)

Häftesregister

(Häftesregister för Oknytt 1 (1980) – 20 (1999) finns i Oknytt 1–4, 1999)

OKNYTT 1–2, 2000

TUULI FORSGREN: Bästa läsare! 1
DANIEL BRÖMSTER: Var Nordmaling i äldsta tid en fjärding av Ume socken? 2
FYR GULLIK DAHLSTEDT: Kulturhistorisk vandring genom det gamla Backen 21
STEFAN GELFGREN: Erik Janze, en obemärkt tjänare i Guds rike 44
OLOF HOLM: Vad var Jamtamot? 64
Recensioner 97
Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 104

OKNYTT 3–4, 2000

ANITA SALOMONSSON: Spelmansstämma 1
DANIEL BRÖMSTER: Vådeld och brandstod i äldre tider 6
MARGARETA GRAFSTRÖM: Från fästning till bröllop i 1600-talets Säbrå 25
PER-OLOF GRÖNBERG: Tillbaka till Framtidslandet 42
ELSI EKSTEDT: Lokalhistorisk forskning i ett europeiskt perspektiv 83
Recensioner 91

OKNYTT 1–2, 2001

SIMON JOHANSSON IN MEMORIAM 1
CARL-HENRIK BERG: Koleran i Norrland 3
ERIK J BERGSTRÖM: Erik Modin 23
IRMA RIDBÄCK: Vägen till en bättre skola 54
MITT MODERSMÅL HAR FÅTT OFFICIELL STATUS 67
RAIJA KANGASSALO: Den sverigefinska minoriteten 68
HARRIET KUOPPA: Meänkieli som minoritetsspråk 73
TUULI FORSGREN: Gamla protokoll berättar 81

Recensioner 99
Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 104

OKNYTT 3–4, 2001

ERBJUDANDE TILL MEDLEMMARNA 1
SVANTE ISAKSSON: Lyckligt möte mellan proffs- och amatörforskare i fjällen 2
LENNART PETTERSSON: Rapport från ett just påbörjat forskningsprojekt 6
CARL-OSKAR LUNDSTRÖM: Arjeplogs äldsta nybyggeshistoria i nytt ljus 35
MARGARETA GRAFSTRÖM: När koleran kom till byn Hårsta 1871 48
TAGE ALALEHTO: Matvanor förr i Tärendö 57
ERLING WANDE: Vad katten gör dom i Korpilombolo? 69
Recensioner 89

OKNYTT 1–2, 2002

MEDLEMSINFORMATION 1
KJELL RANSjÖ: Ett kårhus uppgång, nedgång och förfall 2
PATRIK LANTTO: "För att med sin fackla få sprida ljus, där mörker varit rådande" 8
ANDERS HUGGERT: Burträskare är ludna under fötterna 27
HEIDI HANSSON: I civilisationens utmarker 33
MARTHA HELLGREN: Madam Östlund! 52
FYR GULLIK DAHLSTEDT: Vår Norrlandsresa 55
SUSANNA ANGÉUS KUOLjOK: Samiska ortnamn 72
GÖRAN STENMARK: Arwid Ehrenmalms resa till Åsele Lappmark 1741 83
Recensioner 98

OKNYTT 3–4, 2002

DANIEL BRÖMSTER IN MEMORIAM 1
DANIEL BRÖMSTER: Inbjudan till Järnäsklubb 4
MÅNS SWARTLING: Byordningar för Norrfors och Kassjö 1751, 1826 och 1828 6

HERVOR SJÖDIN: Ett frieri i början av 1870-talet 22
STEFAN GELFGREN: Kyrklig väckelse och väckelsens inomkyrklighet i Umeå 1700–1900 35
CARINA RÖNNQVIST: Från ett framtidsland till ett annat 50
ANDERS KJELLBERG: Norrskenet – några blad ur dess vetenskapshistoria 73
Recensioner 94
Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 102

OKNYTT 1–2, 2003

ERIK J BERGSTRÖM: Härjedalens okända soldatoffer 1
SVEN SCHYLBERG: Nöd- och missväxtår i Brunflobygden 11
ELISABETH ENGBERG: En ny plan för fattigvården 25
GUNVOR FLODELL: Brasilienbreven berättar 44
HANS LÆSTADIUS: Den norrländska prästsläkten Læstadius 72
Recensioner 97

OKNYTT 3–4, 2003

LARS-ERIK EDLUND 50 ÅR 1
SARA LIDMAN: Se djuret! 3
ANDREA AMFT: Ett obetydligt liv? 9
KARIN WILSON: Lars Rangius – bråkstake och bibelöversättare på 1700-talet 31
PATRIK LANTTO: Att deklarera eller icke deklarera 40
KJELL SÖDERBERG: Gustaf och Mentor – två votivskepp på Ulvön 61
LASSI FORDELL: Från Läroverk till Mimerskolan 74
LASSI FORDELL: Mimerskolans gymnastikhus 83
GUSTAF EKLUND IN MEMORIAM 86
BERTIL FLEMSTRÖM IN MEMORIAM 88
Recensioner 93
Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 96

OKNYTT 1–2, 2004

CARL-HENRIK BERG: Norrlands första spa 1
SIGVARD BODIN: Salpetersjudning i Hälsingland 28

HEIDI HANSSON: Istappar i skägget 38
LENNART PETTERSSON: Till bildning och nöje 58
Recensioner 92

OKNYTT 3–4, 2004

LARS-ERIK EDLUND: Johan Nordlander-sällskapet firar tjugofemårsjubileum 3
FOLKLIGT VETANDE. Konferensprogram 5
BIRGITTA ÖSTLUND: Till Frans Bergvall 7
ÅSA NYMAN: Torparsonen från Gideåberg som blev filosofie hedersdoktor 9
AGNETA LILJA: I förhandling med historien 22
BOSSE SUNDIN: Hembygdsforskaren Frans Bergvall 36
LILLIAN RATHJE: Folkmedicinen och Frans Bergvall 60
LARS-ERIK EDLUND: Frans Bergvalls "Edseles folkliga flora" 72
INGVAR SVANBERG: Frans Bergvall som etnobiolog 81
STAFFAN HOLMGREN: Minnen från Frans Bergvall som botanist 95
TAGE LUNDQVIST: Frans Bergvall – frikostig med sitt vetande 100
JAN MOLANDER: Begreppet Ådalen 104
BENGT AF KLINTBERG: Ella Ohlsons (Odstedts) folkminnesuppteckningar i Nordiska museets arkiv 130
BERNT PERSSON: Gideåbergsmyrarna 142
MARIA DANVIND: Slåtter på Mellanmyren 144
OKNYTT 21 (2000) – 25 (2004). Häftesregister 146
Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 150

Johan Nordlander-sällskapets årsmöte den 24 mars 2004

Årsmötet hölls i Humanisthuset, Umeå universitet.

Sven Eriksson valdes att leda förhandlingarna. Styrelsens verksamhetsberättelse och revisorernas årsberättelse föredrogs, varefter styrelsen beviljades ansvarsfrihet för det gångna verksamhetsåret.

Ola Wennstedt hade meddelat att han inte ställde upp för omval. I hans ställe valdes Pär Eliasson till sekreterare. Övriga ledamöter omvaldes och den nya styrelsen har följande sammansättning:

Ordförande:	Lars-Erik Edlund
Vice ordförande:	Gerd Häggman
Skattmästare:	Sigurd Nygren
Sekreterare:	Pär Eliasson
Vice sekreterare:	Bo Nilsson
Redaktör:	Tuuli Forsgren
Klubbmästare:	Angelica Lindgren
Övriga ordinarie ledamöter:	Cuno Bernhardsson, Björn Olsson

Tom Eriksson och Daniel Lindmark omvaldes till revisorer och Anders Persson omvaldes till revisorssuppleant.

Holger Sjöstedt, som suttit i valberedningen sedan sällskapets grundande, hade med ålderns rätt undanbett sig återval. I hans ställe valdes Heidi Hansson. Övriga ledamöter i valberedningen, Gunvor Flodell, och Ingegerd Stenström, omvaldes.

Årsmötet beslöt att årsavgiften 200 kronor skall vara oförändrad.

Ordföranden delade ut sällskapets pris för framstående norrländsk kulturforskning till Maj-Britt Hedlund, Holmsund, för hennes gediga historiska forskning om Holmsund, manifesterad dels i utställningen *Från Håknäsbrevet till datafil* (Västerbottens läns museum 1998–1999; numera uppställd i Sågverksmuseet, Holmsund), dels i den monografi som förbereds om Holmsund i ord och bild.

Efter avslutade förhandlingar föreläste Ann-Catrine Edlund över ämnet *Vardagens skrivande. Att skriva dagbok i norrländsk fiske- och jordbruksmiljö under tidigt 1900-tal.*

Kvällen avslutades med sedvanligt samkväm.

Vid protokollet
Ola Wennstedt

Medarbetare i detta nummer

Maria Danvind, f. 1970 i Sollefteå. Kommunekolog i Sollefteå och aktiv i Naturskyddsföreningens Sollefteåkrets.

Lars-Erik Edlund, f. 1953 i Trehörningsjö. FD, professor i nordiska språk vid Umeå universitet. Hör till Johan Nordlander-sällskapets grundare, numera dess ordförande.

Staffan Holmgren, f. 1936 i Gåxsjö. Tidigare universitetslektor i Uppsala och Östersund samt miljöansvarig på Länsstyrelsen i Jämtland.

Bengt af Klintberg, f. 1938 i Stockholm. FD h.c. vid Stockholms universitet. Författare till ett 30-tal böcker, redaktör för radioprogrammet "Folkminnen" i P1.

Agneta Lilja, f. 1950 i Nyköping. FD, etnolog, högskolelektor och prefekt vid institutionen Språk och Kultur, Södertörns högskola. Bedriver genusinriktad forskning och sysslar även med undersökningar av festseder.

Tage Lundqvist, f. 1945 i Edsele. Slöjdare och kulturarbetare.

Jan Molander, f. i Östersund, uppvuxen i Örebro och Sollefteå, har studerat – i huvudsak historia – vid Lunds universitet. Kulturintendent i Sollefteå kommun, dit han återvände 1981. Aktiv i lokala och regionala kulturarvsfrågor.

Åsa Nyman, f. 1921 i Revsunds socken. Etnolog, FD h.c. vid Umeå universitet. Anställd vid ULMA (nuvarande SOFI) 1947–1986. Utg. av bl.a. *Atlas över svensk folkkultur 2:1-2.* (1976).

Bernt Persson, f. 1953 i Vike, bosatt i Bollstabruk. FM, biolog, tj.l. adjunkt. Arbetar för närvarande åt länstyrelsen i Västernorrland med en kustinventering av kärlväxter och makroalger.

Lillian Rathje, f. 1955 i Stockholm, uppvuxen i Norrland. FD i arkeologi, kulturmiljöantikvarie vid Västerbottens museum.

Bosse Sundin, f. 1945 i Östersund, uppvuxen på Frösön, sedan 1993 professor i idéhistoria vid Institutionen för historiska studier, Umeå universitet.

Ingvar Svanberg, f. 1953 i Karlskoga, fil. lic. och forskare vid Institutionen för östeuropastudier, Uppsala universitet. Specialiserad på etnobiologi och kulturforskning, dessutom verksam som skriftställare.

Birgitta Östlund, f. 1933 i Edsele. Efter 45 år – som främst folkhögskolerektor och lärare – envetet verksam som folkbildare, engagerad i nordiskt kultursamarbete. Allmänrepresentant i Vetenskapsrådets ämnesråd för natur- och teknikvetenskaplig forskning.

Innehåll

LARS-ERIK EDLUND: Johan Nordlander-sällskapet firar tjugofemårsjubileum 3

FOLKLIGT VETANDE. Konferensprogram 5

BIRGITTA ÖSTLUND: Till Frans Bergvall 7

ÅSA NYMAN: Torparsonen från Gideåberg som blev filosofie hedersdoktor 9

AGNETA LILJA: I förhandling med historien 22

BOSSE SUNDIN: Hembygdsforskaren Frans Bergvall 36

LILLIAN RATHJE: Folkmedicinen och Frans Bergvall 60

LARS-ERIK EDLUND: Frans Bergvalls "Edseles folkliga flora" 72

INGVAR SVANBERG: Frans Bergvall som etnobiolog 81

STAFFAN HOLMGREN: Minnen från Frans Bergvall som botanist 95

TAGE LUNDQVIST: Frans Bergvall – frikostig med sitt vetande 100

JAN MOLANDER: Begreppet Ådalen 104

BENGT AF KLINTBERG: Ella Ohlsons (Odstedts) folkminnesuppteckningar i Nordiska museets arkiv 130

BERNT PERSSON: Gideåbergsmyrarna 142

MARIA DANVIND: Slåtter på Mellanmyren 144

OKNYTT 21 (2000) – 25 (2004). Häftesregister 146

MEDARBETARE I DETTA NUMMER 153